

53240

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO OECONOMICO-POLITICA

1674

POLITIKAI GAZDASÁGTAN

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЭКОНОМИЯ
POLITICAL ECONOMY
TOMUS XXIV.

HUNGARIA
SZEGED
1987

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO OECONOMICO-POLITICA

POLITIKAI GAZDASÁGTAN

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЭКОНОМИЯ
POLITICAL ECONOMY
TOMUS XXIV.

HUNGARIA
SZEGED
1987

Főszerkesztő:

DR. NAGY LAJOS tanszékvezető egyetemi tanár,
a közgazdaságtudományok doktora

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

DR. ANDRÁSSY ADÉL docens, a közgazdaságtudományok kandidátusa
DR. CZAGÁNY LÁSZLÓ docens, a közgazdaságtudományok kandidátusa
DR. ÉGETŐ EMESE docens, a közgazdaságtudományok kandidátusa
DR. MAYER LÁSZLÓ docens, a közgazdaságtudományok kandidátusa
DR. SALLAI MIKLÓS docens, a közgazdaságtudományok kandidátusa
DR. SÍPOS MIKLÓS docens, a közgazdaságtudományok kandidátusa

E kötet szerzői:

DR. ANDRÁSSY ADÉL docens, a közgazdaságtudományok kandidátusa
DIMITRI DRAGOMARECZKI docens, a közgazdaságtudományok kandidátusa
DR. IMRE OTTÓ adjunktus
DR. MAYER LÁSZLÓ docens, a közgazdaságtudományok kandidátusa
TOMKA BÉLA egyetemi hallgató

Technikai szerkesztő:

DR. SALLAI MIKLÓS docens, a közgazdaságtudományok kandidátusa

DR. ANDRÁSSY ADÉL:

KÍSÉRLET A FÖLDEK ÉRTÉKELÉSÉRE

Hazánkban a mezőgazdasági termelés jelentős szerepet tölt be a lakosság ellátásában, az exportban és mindezek alapján a kiegyensúlyozott és arányos gazdasági fejlődésben.

A föld a mezőgazdasági termelés korlátozottan rendelkezésre álló, mással alapvetően nem pótolható *legjelentősebb természeti erőforrása*. A termőföldnek a mezőgazdasági termelésben betöltött szerepe szükségessé teszi, hogy megkíséreljük kiszámítani a realizált földjáradékot.

Cikkem a földjáradék mennyiségi meghatározásának néhány kérdésével foglalkozik. Az első részben néhány erőforrásértékelésre irányuló kísérletet elemzek, a második részben a különbözőzeti földjáradékkal foglalkozom, míg a harmadik részben kísérletet teszek a földek értékelésére termelési függvények alapján.

1. Néhány erőforrásértékelésre irányuló kísérlet áttekintése

A közgazdasági irodalomban az erőforrásértékelés fogalmát két, egymással összefüggő értelemben használjuk: *egyrészt* Novozsilov, Szakolczai, Megyeri, illetve mások felfogásának megfelelően valós, illetve „normatív” jövedelemhozamukat értjük alatta, azaz az erőforrásoktól működésük során bizonyos „normatív” hozamokat követelünk meg. *Az erőforrásértékelés ebben a megközelítésben központilag előírt, vagy elvárt fajlagos hozamkövetelmények (illetményadó, földjáradék stb.) meghatározását jelenti. Másrészt a termelésben felhasznált természeti tényezők ármeghatározására irányuló kísérleteket értjük e fogalom alatt.* A kétféle értelmezés közti kapcsolatot a természeti tényezők „hozamára” épülő árbázis teremti meg.

A fajlagos jövedelemhozamok meghatározására irányuló elemzés objektív alapját a gazdaságilag releváns termelési tényezők alkotják, azaz olyanok, amelyek a) a termelés folyamatában egymással *kombinatív kapcsolatban* vannak, vagyis a különböző termelési tényezőket egy és ugyanazon célra lehet felhasználni, b) az egymást helyettesítő *termelési tényezők hatékonysága eltérő*, c) a viszonylag kedvező hatékonyságú erőforrás a szükségletekhez képest *korlátozottan áll rendelkezésre*.

Az erőforrások racionális értékelésének szükségességét Novozsilov és Megyeri is az értéktörvény, a munkamegtakarítás és a munka szerinti elosztás törvénye egyidejű, egymásra is ható működéséből kiindulva vezeti le.¹ Gondolatmenetük lényege röviden a következő: Az értéket a társadalmilag szükséges munkamennyiség határozza meg, az egyéni értékek és a társadalmi értékek különbségei termelőegységen-

¹ Novozsilov, V. V.: A ráfordítások és eredmények mérése. KJK, Budapest, 1971.
Megyeri Endre: Erőforrásértékelés és jövedelemszabályozás. KJK, Budapest, 1976.

ként eltérőek, részben annak a függvényében, hogy az egyes termelőegységek az átlagostól eltérő mennyiségű és minőségű termelési eszközzel és köztük természeti kincsekkel rendelkeznek. Mivel a szocializmusban a munka szerinti elosztás elvének kell érvényesülnie, így mindazokat a jövedelmeket, amelyek nem a végzett munka mennyiségétől és minőségétől függenek, szükségszerűen el kell vonni.

Novozsilov erről így ír: „Az élő munka hozamának valódi mértéke a tiszta termék. A tiszta termék azonban függ a munkakifejtés körülményeitől: a technikai felszereltségtől, a felhasználásra kerülő természeti erőforrások minőségétől, fekvésétől és más tényezőktől. Az egy és ugyanazon terméket előállító különböző vállalatoknál a munka kifejtésének körülményei eltérőek. Ezért a tiszta termék szerint történő bérezés megsértené a munka mennyisége és minősége szerinti elosztás elvét. ... *A munka szerinti elosztás tehát feltételezi, hogy minden termelő tiszta termékét úgy számítják ki, mintha a munkakifejtés azonos feltételek között valósult volna meg...* a tiszta terméknek azonos munkavégzési feltételek alapján történő meghatározása megköveteli, hogy a felhasználásra kerülő termelési eszközök hatékonyságával összhangban jövedelmezőségi normákat állapítsanak meg ... A munka szerinti elosztás optimalizálása nemcsak azt tételezi fel, hogy a munka népgazdasági eredményeinek mérési módszereit pontosítják azonos gazdasági körülmények feltételezésével, hanem az egységes feltételek alapulvételével megállapított hozam, s a munkabér közötti legmegfelelőbb arányok kialakítását is.”² Ez a folyamat az erőforrásértékelés egyik mozzanatát is jelenti.

„A társadalmi felszereltség újratermelésére és bővítésére fordítható társadalmi munka mennyisége egy-egy időszakban viszonylag korlátozott, a társadalom pedig ezen korlát mellett is maximális munkaidő-megtakarításra törekszik, abban az értelemben, hogy a társadalmi összterméket a lehető legkisebb munkaráfordítással igyekszik előállítani. Ezért minden felhalmozott munkaóra, illetve minden egyes — felhalmozott munkát képviselő — forint befektetési alternatíváit, s az általuk elérhető lehetséges megtakarításokat mérlegelni kell, s végső soron az erőforrások összességét, s ezen belül a felhalmozott munkát úgy kell elosztani, hogy az a társadalmi termelés egészére vonatkoztatva maximális munkamegtakarítást eredményezzen... A munkaidő-megtakarítás törvénye tehát a felhalmozott munka minden egységével szemben... munkamegtakarítási követelményt támaszt, amely a szocialista gazdaság érték kategóriáinak síkján az eszközök, illetve a beruházások normatív tisztajövedelem-hozamában fejeződik ki.”³

Megyeri Endre szerint az árban a jövedelmek erőforrásarányosan képződnek, vagyis:

$$P_i = D_i + (1 + \alpha_v) \sum_{k=1}^r L_{ik} b_{ik} + \sum_{k=1}^r \sum_{j=1}^m R_{kj} \quad (1)$$

ahol: P_i = az i -edik termék ára;

D_i = az i -dik termékhez felhasznált holtmunka-ráfordítás költsége;

α_v = a bérarányos tiszta jövedelem normája;

L_{ik} = az i -dik termékhez a k -dik fajta munkából felhasznált mennyisége;

b_{ik} = az i -dik termék árában realizálódó k -dik fajta munkáért kifizetett bér;

² Novozsilov, V. V.: A ráfordítások és eredmények mérése. KJK, Budapest, 1971. 50. és 51. oldalak.

³ Megyeri Endre: Erőforrásértékelés és jövedelemszabályozás. KJK, Budapest, 1976. 22. és 23. oldalak.

R_{ij} = az i -dik termékhez a k -dik fajta munkánál igénybe vett j -dik erőforrás mennyisége;

α_j = a j -dik fajta erőforrás fajlagos, normatív tisztajövedelem-hozama.

Ez az egyenlet azt fejezi ki, hogy az erőforrások és a jövedelmek között kapcsolat van, illetve mind a lekötött eszközökkel, mind a kifejtett munkával arányosan realizálódik a jövedelem. *Ez a felfogás az erőforrásértékelést alapvetően a megtermelt új érték, illetve annak egy részének az újraelosztásával hozza kapcsolatba.*

Megyeri és Novoszilov felfogásától egy kissé eltérő a kiindulása Kornainak, Simonnak, Kondornak és még több közgazdásznak. Alapvetően a termelés kategóriáiból indulnak ki, elsősorban a termelés oldaláról közelítik a problémát. Általában a termelési függvények valamilyen speciális formájának segítségével közelítik az eszközök és a bérek hozadékát. Kornai kétváltozós, egy időpontra vonatkozó, statikus függvénye a következő:⁴

$$Y = Y(K, L), \quad (2)$$

ahol: Y = a nemzeti jövedelem egy adott időpontban;

K = a ténylegesen felhasznált termelési alap volumene;

L = az adott időpontban ténylegesen foglalkoztatott létszám.

A felhalmozási hányadot és a foglalkoztatottságot adottnak tételezve fel, az erőforrások értékelésének problémáját olyan optimális allokációs programra vezeti vissza, amely lineáris:

$$\begin{aligned} Y(K, L) &= Y \text{ optimum} \\ C(K, L) &= \gamma K + \omega L \rightarrow \min, \end{aligned}$$

ahol: $C(K, L)$ = népgazdasági kalkulatív költségfüggvény

γ = kalkulatív bértényező

ω = kalkulatív eszközlekötési tényező

A racionális kalkulatív eszközhozadék és bértényező egyensúlyt teremt a rendelkezésre álló és a felhasznált termelési alap és létszám között. Az γ és ω kalkulatív értékelések az erőforrások racionalizálási allokációját vezérlik.

Az γ és a ω számszerűsítésénél Kornai bizonyos absztrakciókat, egyszerűsítő feltevéseket alkalmaz, és összesen hat kísérletet végez meghatározására. Lényegében arra a következtetésre jut, hogy az eszközhozadék és a bértényező nagyságát egyedül a nemzeti jövedelem növekedési üteméből lehet levezetni, de csak abban az esetben, ha olyan hipotéziseket is alkalmazunk, amelyek nem szükségszerűen érvényesülnek a gazdaságban.

Ideiglenes munkahipotézisei:⁵ a) az egész nemzeti jövedelem „ráterhelhető” a két termelési tényezőre, tehát $\gamma K + \omega L = Y$; b) a nemzeti jövedelem standard felosztásának feltételezése, tehát a nemzeti jövedelem felhalmozási és fogyasztási aránya az időben állandó.

Kornai még egy hipotézist alkalmaz, amelyet azonban a gyakorlattal jól összeegyeztethetőnek tart: mivel a bérek növekedési üteme többé-kevésbé megegyezik a munkatermelékenység növekedési ütemével, így reális az a feltevés, hogy az eszközlekötési tényező és a bértényező időben állandó. Ha mindezek a feltételek teljesülnek,

⁴ Kornai János: A gazdasági szerkezet matematikai tervezése. KJK, Budapest, 1976. 196. old.

⁵ Kornai ideiglenes munkahipotézisen a következőket érti: „Alkalmazásuk jogosultsága nem nyilvánvaló; statisztikailag nem verifikáltak — felhasználásukkor nem lehet nyugodt a lelkiismeretünk. Alkalmazásuk csak addig indokolható, amíg helyettük elfogadható munkahipotézishez nem jutunk”. Kornai János: A gazdasági szerkezet matematikai tervezése. KJK, Budapest, 1973. 195. old.

akkor a kalkulatív eszközlektési tényező igazodik a nemzeti jövedelem növekedési üteméhez.⁶

Megyeri és Kornai indoklásai eltérőek, módszerük lényegében azonos. Megyeri arra a hipotézisra építi fel erőforrásértékelési módszerét a 70-es években, hogy a magyar ár- és jövedelemszabályozási rendszerben az elmúlt évtizedben tendenciaszerűen érvényre jutott a termelési- és értéktípusú árak kombinációja. Feltételezte tehát, hogy az erőforrások újraelosztása a gazdaságban a lekötött eszközök és a bérek arányában történik.

Megyeri az árakból indul ki, és az árak tisztajövedelem tartalmából következtet a nemzeti jövedelem eloszlására. Egy dolog azonban az, hogy az árakban a jövedelem minek az arányában realizálódik és egészen más a már megtermelt nemzeti jövedelem újraelosztása. A nemzeti jövedelem tényleges elosztása nem aszerint történik általában, hogy az eszközhozadék és a bérjárulék aránya megfeleljen a tőke és a munka differenciális termelékenysége arányainak. Ez csak akkor teljesül, ha a nemzeti jövedelem standard elosztását tételezzük fel. *A megtermelhető nemzeti jövedelem a termelési tényezők együttes hatásának az eredménye, de a már megtermelt nemzeti jövedelem újraelosztásánál nem csak a termelési feltételek a meghatározóak.*

Megyeri is ugyanabból a termelési függvényből indul ki, mint Kornai: $Y = K + L$, ezt közelíti regresszióanalízis segítségével. Az összefüggés indoklásánál azonban alapvetően az elosztás oldaláról és nem a termelés oldaláról közelíti a kérdést — és ez lényeges különbség.

Szokolczai az erőforrásértékelést Pheps „A felhalmozás arany szabálya” című tanulmánya alapján látja megoldhatónak.⁷ Az „arany szabálynak” vagy másként „neoklasszikus elméletnek” a lényege az, „hogy dinamikus körülmények közt csak akkor választhatjuk a termelési eljárásoknak azt a sorozatát, amely a termelés és a fogyasztás maximumát biztosítja adott növekedési ütem mellett, vagy megfordítva (a növekedési ütem maximumát éri el adott nagyságú termelés és fogyasztás mellett), ha a profitot teljes egészében beruházzuk, és semmit sem fordítunk belőle fogyasztásra”.⁸

Az arany szabálynak megfelelően Pheps modelljének hipotézisei a következők:⁹ a) a gazdasági növekedés üteme exponenciális, a tőkekoefficiens és a beruházási hányad konstans; b) az ún. „természetes” növekedési ütemet a népszaporodás és a műszaki fejlődés határozza meg, a „természetes” növekedési ütem tehát független a beruházási hányadtól; c) a műszaki fejlődés független a beruházástól. Mindhárom feltevés, de különösen az utolsó meglehetősen irreális.

Az, hogy Szokolczai olyan modellt keresett a növekedés leírására, amely a beruházásokat optimalizálja, részben indokolható, hiszen egy-egy adott időszakban a munkaerő-állomány és az állóeszköz-állomány nagysága és struktúrája adott, így változó csakis a beruházás lehet. Azonban a Phelps-modell feltételrendszerének teljesülését — vagyis azt, hogy az előzőekben felsorolt három feltétel a magyar gazdaság növekedésében megközelítőleg érvényesül — bizonyítani kellett volna.

Elméletileg — az adott feltételekből kiindulva — arra a következtetésre jut, hogy a beruházási hányadot addig érdemes növelni, míg a termelés tartós növekedése meg-

⁶ Kornai János: A gazdasági szerkezet matematikai tervezése. KJK, Budapest, 1973. 221. old.

⁷ Szokolczai György: Az erőforrások értékelése (II. rész: A növekedési elmélet). Közgazdasági Szemle, 1973. 5. sz.

⁸ Maurice Dobb: Az érték és a jövedelemmegoszlás elméletei. Kossuth Könyvkiadó, 1977. 295. old.

⁹ Edmund E. Phelps. A felhalmozás arany szabálya. Megjelent „A gazdasági növekedés feltételei” című kötetben. KJK, Budapest, 1967.

haladja a beruházást, illetve amíg a beruházás hozadéka több, mint maga a beruházás, illetve amíg a beruházás éppen önfinanszírozó.

Meglehetősen kétes értékű ez a következtetés. A gazdaságban a beruházások szükségességét kizárólag a hozamára visszavezetni nem lehet, egyensúlyi problémák, szükségletkielégítés, külső hatások stb. olyan beruházásokat is indukálnak, amelyek nemönfinanszírozóak. *Alapvető problémája ennek a megközelítésnek, hogy a jövedelemelosztást endogén változónak tekinti, holott az a gazdaság rendszer szempontjából exogén.*

A matematikai elemzést logikai vizsgálattal egészíti ki, ennek eredményeként Kornaival megegyező eredményt kap. „... a minimális megtérülési követelmény mint az *eszközjárulék optimális értéke* elméleti esetben pontosan, a valóságban pedig megközelítőleg *egyenlő a növekedési ütemmel, illetve a beruházási hányad és a tőke-koefficiens hányadosával*”.¹⁰

Turánszky az eszközök hozadékát a termelési alap munkaerő-felszabadító hatásával kapcsolja össze.¹¹ Számszerűsítéséhez szüksége van a létszám differenciális termelékenységére és a termelési alap differenciális hatékonysága közötti arányra. Mivel a statisztikai adatbázis nem teszi lehetővé ennek az aránynak a meghatározását, önkényes feltevések alapján becsüli.¹²

Novozsilov, Simon—Kondor az erőforrásértékelést népgazdasági szintű optimalizálási programból vezeti le.¹³ Lineáris programozási modellt alkalmaznak, amely a meglévő erőforrásokat, termelési kapacitásokat, ill. beruházási erőforrásokat korlátozó feltételeket és célfüggvényt tartalmaz. A lineáris programozási modell erőforráskeretének árnyékára az erőforrásoknak a differenciális (különbözeti) hozadékát¹⁴ fejezi ki.

A népgazdasági szintű programozás árnyékárának közgazdasági tartalma: kifejezi a termékek optimális társadalmi határráfordításait, azokat a társadalmi értékeléseket, amelyek az adott termelési feltételek és fogyasztási struktúra mellett a termelésben érvényesülnek. Azt tükrözik, hogy mennyivel változik a szükségleteknek megfelelő összetételű termelési eredmény, ha az erőforrások egy egységgel módosulnak. Mivel az árnyékarakat egy optimalizálási feladat immanens eredményeként kapjuk, így az árnyékarak mindazon feltételek függvényeként alakulnak, amelyeket a programozási feladat feltételrendszerénél szerepeltetünk.

Kétségtelen, hogy elméletileg ez a legjobb megoldás. Kornai is ezt a módszert tartja legalkalmasabbnak arra, hogy az erőforrásokat értékeljük.¹⁵ A nehézségek az alkalmazás területén adódnak: a meglévő statisztikai adatbázis meglehetősen aggregált feltételrendszer kialakítását teszi csak lehetővé, a célfüggvény meghatározását exogén (elsősorban gazdasági-politikai) feltételek bonyolulttá teszik, a linearitás feltételezése, azaz a konstans hozadék feltételezése leegyszerűsíti az összefüggéseket stb.

Novozsilov az erőforrások hatékonysági normáit a népgazdaság fejlesztési teréből vezeti le.¹⁶ Megállapítja, hogy „... a mérlegmódszert nem szerkeszthetjük meg

¹⁰ Szokolczay György: Az erőforrások értékelése (II. rész: A növekedési elmélet). Közgazdasági Szemle, 1973. 5. sz. 553. old.

¹¹ Turánszky Miklós: A beruházások gazdaságosságának fogalma és értékelése. Megjelent a „Beruházások gazdasági hatékonysága” című kötetben. KJK, Budapest, 1959.

¹² Például a termelési eszközök munkaerő-felszabadító hatását a növénytermelés gépesítésének munkaerő-felszabadító hatásával azonosnak veszi, ezzel helyettesíti.

¹³ Novozsilov, V. V.: A ráfordítások és eredmények mérése. KJK, Budapest, 1971.

¹⁴ Simon György—Kondor György: A gazdasági hatékonyság értékelésének néhány problémája (sokszorosítva) MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 1963.

¹⁵ Kornai János: A gazdasági szerkezet matematikai tervezése. KJK, Bpest, 1976. 452. old.

¹⁶ Novozsilov, V. V.: A ráfordítások és eredmények mérése a szocialista gazdaságban. Megjelent: „A matematika alkalmazása a közgazdasági kutatásokban”. KJK, Bpest, 1962.

úgy, hogy egyenként, közvetlen kiválasztás útján határozzuk meg minden egyes termelőeszköz leghatékonyabb módját. Ha ugyanis valamely termék előállításához két vagy több különmű eszközt használunk fel, nem tudjuk megállapítani az általuk egyenként biztosított munkamegtakarítások mennyiségét. De a korlátozott mennyiségű eszközök leghatékonyabb alkalmazási módjainak közvetlen kiválasztása helyett a ráfordítások minimuma alapján is választhatunk, ha a ráfordítások összegébe beszámítjuk a munkamegtakarításoknak azokat a normatíváit, amelyeket az egyes eszközök alkalmazásától elvárunk.¹⁷

Novozsilov felfogása tehát egyezik Kornai, Simon—Kondor felfogásával: az optimális terv a végső felhasználást, legalábbis összetételét tekintve adottnak veszi, és az optimális terv alapján kapott árnyékárak értékelik az erőforrást. Az értékelésben azonban nem következetes, a munkára nem tekinti érvényesnek a kapott optimális értékeléseket. „A munka más, magasabb értelemben korlátozott, mint a természeti források vagy a beruházások: az emberek minimumra igyekeznek csökkenteni ráfordításaikat és maximálisan kihasználni alkalmazási lehetőségeit. Ezért az árképzés tervmodelljében csak a korlátozott erőforrások hatékonysági normatívái megoldó együtthatók.”¹⁸

Novozsilovnak tehát az a véleménye, hogy a szocialista gazdaságban a bérek színvonala és a bérarányok is az élőmunka optimális értékelései. Eltekint tehát attól, hogy a munka szerinti elosztás elve tendenciaszerűen érvényesül, hogy a munkabér nagyságára a kereslet-kínálat viszonyai is hatnak, nem veszi figyelembe a béren kívüli juttatásokat stb.

A ráfordításértékelések egy speciális körét képezik a föld értékelésére irányuló kísérletek. A föld értékelését szocialista viszonyok között meglehetősen erőteljes bizonytalanság jellemzi, ezen a téren egymástól jelentős mértékben eltérő véleményekkel lehet találkozni. A közgazdászok egy részének véleménye szerint valamennyi értékelés irracionális. Ezzel a nézettel nem lehet egyetérteni. A mezőgazdaságban a föld korlátozottan rendelkezésre álló, mással alapvetően nem pótolható termelési eszköz. Valamennyi termelési folyamat a földhöz kapcsolódik. A föld nem a szabadon rendelkezésre álló javak közé tartozik, ezért nagyon fontos, hogy a különböző gazdasági vizsgálatok a föld értékét is figyelembe vegyék.

A föld értékelésére irányuló kísérletek egyrészt a marxi munkaértékelmélet alapján, másrészt a termelési függvények alapján kísérlik meg az értékelést.

2. A különbözőzeti földjárdék kvantifikálásának kritikus pontjai

A különbözőzeti földjárdék kvantifikálására több kísérlet irányult. Valamennyi eljárás bizonyos kérdésekben előrelépést jelent, de abszolút értékű megoldást egyik sem adott. A különbözőzeti földjárdék meghatározására általánosan elfogadott módszerrel a közgazdaságtan mind ez ideig nem rendelkezik.

A különbözőzeti földjárdék meghatározásának legkritikusabb pontjai a következők: a) A különbözőzeti járdék a társadalmi érték és az egyéni érték különbsége. Mivel sem a társadalmi értéket, sem az egyéni értéket nem ismerjük, így *csak a realizált járdékot tudjuk kvantifikálni.* A piaci ár csak abban az esetben esik egybe a

¹⁷ Novozsilov, V. V.: A ráfordítások és eredmények mérése a szocialista gazdaságban. Megjelent: „A matematika alkalmazása a közgazdasági kutatásokban”. KJK, Budapest, 1962. 118. old.

¹⁸ Novozsilov, V. V.: A ráfordítások számítása a szocialista gazdaságban. Voproszi Ekonomiki, 1961. 2. sz. 92. old.

termelési értékkel, ha a gazdaság az optimális egyensúly állapotában van — erről azonban nincs megfelelő információnk.

b) A tiszta jövedelmen belül a különbözeti járadék elkülönítése kompromiszsumokon alapszik a különböző termelési tényezők (meghatározott kombinációjuk) *együttesen* hozzák létre a terméket, a *termelési értékben az egyes tényezők hatásának a szétválasztása* — a jelenlegi matematikai és közgazdasági ismereteink mellett — *csakis valamilyen hipotézisen alapulhat.*

c) Alapvető kérdés, hogy *melyik földminőségen keletkezett tiszta jövedelmet vegyék társadalminak.* Más oldalról ez azt jelenti, hogy a különbözeti járadék meghatározásához szükség van a földek minőségi osztályozására, termőképességüknek a felmérésére, ún. gazdasági értékelésükre.

A mezőgazdasági termékek társadalmi értékével kapcsolatban a következő nézetek alakultak ki. Egyrészt: a mezőgazdasági termékek értékét a rosszabb minőségű földön átlagos műszaki-szervezési feltételek mellett kifejtett ráfordítás határozza meg. Másrészt: a közepes minőségű földön átlagos gazdasági feltételek mellett kifejtett munkaráfordítás a meghatározó.

A szabályozó földdel kapcsolatosan, úgy tűnik, megállapodtak a vélemények az átlagos földminőség szabályozó szerepénél. Ez elfogadhatónak tűnik, hiszen a mezőgazdaságban is érvényesülhet az a tendencia, hogy a mezőgazdasági termékek értéke a földminőséget illetően is az átlagos feltételeknek megfelelően alakuljon. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy a természeti feltételek különbözősége, illetve a jobb természeti adottságú területek viszonylagos korlátozottsága az értéket a *határráfordítások felé orientálja.* Ez nemcsak akkor következik be, ha a termelés során alacsonyabb termékenységre kényszerülnek. Különbözeti járadék a mind jobb és jobb minőségű földek megmunkálására történő áttérés során is keletkezhet. A különbözeti földjáradék ugyanis nem a föld csökkenő termékenységét tételezi fel, hanem csak azt, hogy — noha a technikai fejlődés következtében a földek termékenysége növekszik — a megművelt földek termékenysége különböző és ugyanazon a földön folytatólagosan felhasznált tőkék hozadéka is eltérő.

Akár a rosszabb minőségű föld, akár az átlagos földminőség szabályozó szerepéből indulunk ki,¹⁹ problematikus, hogy mit értünk átlagos ráfordítás alatt.

Minden több elemből álló halmazt *többféle átlaggal* jellemezhetünk. A számtani, súlyozott számtani, mértani, kronologikus átlagok, a medián, a módusz mind átlag, de *a sokaság más-más jellemző vonását emelik ki. Ezek az átlagok csak nagyon extrém esetekben esnek egybe.*

A marxi értékelmélet a társadalmilag szükséges munka fogalmán alapul. A társadalmilag szükséges munkamennyiség fogalmát Marx legalább két értelemben használta. A tőke I. kötetében társadalmilag szükséges munkaidő alatt azt a munkaidőt érti, amelyre szükség van ahhoz, hogy a terméket a meglévő „társadalmilag normális feltételek” között és a munka társadalmilag átlagos intenzitási foka mellett előállítsák. A tőke III. kötetében viszont a társadalmilag szükséges munkamennyiséget úgy definiálja, mint ami a különböző áruk termelésébe fektetett munkák és az áruk iránti effektív szükséglet kapcsolatának a függvénye.

Ha a terméket mindenütt egyforma technikai és természeti feltételek között állítanak elő, akkor a ráfordítások eltéréseit a munkaintenzitás különbségeire vezethetnénk vissza. Ma már azonban azt az absztrakciót, hogy a termelés természeti és technikai feltételei azonosak, vagy közel azonosak, nem lehet elfogadni.

Marx a társadalmilag szükséges ráfordítások meghatározásánál feltételezte tár-

¹⁹ Az egyes mezőgazdasági termékek termelése és az irántuk megnyilvánuló szükséglet viszonya határozza meg, hogy mely terméknél melyik földminőség a szabályozó.

sadalmilag normális feltételek teljesülését, „társadalmilag általánosan használt munkaeszközök” létezését, a munka tárgyi tényezőinek normális jellegét. Ezek a körülmények viszont egyértelműen a termelőerők viszonylag alacsonyabb fejlettségi szintjének felelnek meg.

A technikai fejlődés felgyorsulásával a munka tárgyi tényezői technikai színvonalukat, korszerűségüket tekintve korántsem alkotnak homogén halmazt, ebből következően hatékonyságuk is meglehetősen eltérő. Mivel a magasabb technikai szintre lépés ideje lerövidült, és mivel a felhalmozás a megtermelt nemzeti jövedelem, illetve annak meghatározott aránya által korlátozott, így a termelésben egyidejűleg különböző hatékonyságú eszközök működnek. Az egyes eszközök potenciális hatékonysága a felhalmozás lehetőségei által szigorúan determináltak.

A termelékenység változása szakadatlan, folytonos *folyamat*. Az új, korszerűbb eljárások először csak „nyomokban”, elvétve találhatók meg, kell egy bizonyos idő, amíg az új eljárás bevonul a termelésbe, általánossá válik. Az első megvalósulás helyén a munkatermelékenység az átlagos szint fölé emelkedik, a termék egyéni és társadalmi értéke közötti különbség extra értéktöbbletet eredményez, ami az új eljárás elterjedéséhez vezet. Az új eljárás általánossá válásával az egyéni és társadalmi érték különbsége megszűnik, hiszen a korábbi „új” eljárás ma már általános, de már ebben az időpontban újabb technológiák emelik a munkatermelékenység szintjét.

Egy adott fajta terméket tehát egymástól nagyon különböző ráfordítások mellett állítanak elő. Az átlagos, az átlagosnál jobb és a rosszabb feltételek mellett előállított termékek is társadalmilag szükségesek. *Ha a ráfordítások a leggyakoribb értéktől, a módusztól véletlenszerűen térnek el, akkor ezek az eltérések a móduszt erősítik. Ha a ráfordítások szükségszerűen térnek el a módusztól, akkor a módusz a sokaságot karakterisztikusan nem jellemzi.*

Átlagos ráfordítás alatt tehát csak abban az esetben érthető módusz, ha a ráfordítások eltérése a módusztól nem törvényszerű. A ráfordítások olyan sorozatánál, amelyet az jellemez, hogy a ráfordítások meglehetősen különbözőek, és a szélső értékek is nagy gyakorisággal szerepelnek, az átlagos ráfordításoknak inkább a ráfordítások súlyozott számtani átlaga felel meg.

A mezőgazdaságban a ráfordítások különbözőségét a termőterületek minőségének eltérései is okozzák. Mivel a földterületek minőségi differenciái meglehetősen jelentősek hazánkban, így a ráfordítások szóródása ebből következően is szükségszerűen nagy.²⁰

3. A földek értékelése termelési függvény alapján

A Földértékelési Tématanács Módszertani Bizottsága a földjövedelem meghatározásával kétféle módon próbálkozott: a) táblaszintű adatok alapján földminőségi sávonként a megtermelt tiszta jövedelem (szántóföldi növénytermelés és búza) a következő összefüggés alapján:

$$Y = cF^{\alpha}L^{\beta}A^{\gamma}, \quad (3)$$

ahol: Y = a megtermelt tiszta jövedelem (szántóföldi növénytermelés és búza)
F = a földminőség értékszám (pontérték, aranykorona-érték)

²⁰ A különbözőzeti földjáraadó kvantifikálására irányuló javaslatokkal részletesen nem kívánok foglalkozni, mivel a földértékeléssel kapcsolatos tanulmányok jelentős része (pl. Szűcs István: A különbözőzeti földjáraadó számítása (sokszorosított anyag) Budapest, 1983. Némethy László: Összefoglaló következtetések (sokszorosított anyag). Budapest, 1985. ezzel foglalkozott.

L = egy hektár szántó (illetve búza) területre jutó összes munkabér

A = egy hektár szántó (illetve búza) területre jutó bruttó állóeszközérték

α, β, γ = termelésrugalmassági együtthatók.

b) A második változatnál a függő változó a növénytermelés bruttó termelési értéke, a függvényillesztés szintén táblaszintű adatok alapján földminőségi sávonként történik a következő összefüggés alapján:

$$Y = cF^{\alpha}L^{\beta}K^{\gamma}H^{\delta} \quad (4)$$

ahol: Y = a növénytermelés bruttó termelési értéke (12 árunövény alapján)

F = a szántóterület termőhelyi értékszáma pontokban (összesen)

L = a növénytermelésben felhasznált élőmunka (napokban)

K = a növénytermelésben (szántó) lekötött nettó eszközállomány

H = a felhasznált műtrágya (hatóanyagban)

$\alpha, \beta, \gamma, \delta$ = termelésrugalmassági együtthatók.

A paraméterek meghatározására irányuló kísérleteknek csak egy része értelmezhető. A kísérletek jelentős részénél a standard hiba olyan nagy, hogy a becslések használhatatlanok.

Az eleven munka parciális rugalmassága az értékelhető kísérleteknél — 0,02766 (ha csak a pozitív értékeket nézzük, akkor 0,01159) és 0,32003 között szóródik. Az élőmunka hatékonyságára kapott 0,3 körüli érték elfogadható, megegyezik a mezőgazdaságban végzett eddigi kutatások eredményeivel.

Az állóeszközök kitevője 0,02891 és 0,24411 között mozog. Az iparban végzett vizsgálatoknál az állóeszközök kitevője 0,25 volt. Tehát az eleven munka és az állóeszközök hatékonysága körülbelül összhangban van az eddigi vizsgálatok eredményeivel. Az elfogadható hibaszázalékkal bíró becslések között vannak olyanok, amelyek lényeges mértékben nem térnek el az eddigi vizsgálatok eredményeitől.

A növénytermelésben lekötött nettó állóeszköz-állomány hatványkitevői 0,03137 és 0,12616 között szóródnak. A műtrágya-felhasználás kitevői pedig — 0,05695 (ha csak a pozitív számokat nézzük, akkor 0,01746) és 0,43313 értékek között mozognak.

A föld esetében a termőhelyi értékszámoknál a kitevők 0,05754 és 1,61272, aranykorona-értékeknél 0,06146 és 1,09982 között mozognak. Az „A” körzetre (Budapesttől 100 km-es körzeten belül elhelyezkedő gazdaságok), és a „B” körzetre (Budapesttől 100 km-nél nagyobb távolságban elhelyezkedő gazdaságok) kapott termelésrugalmassági együtthatók között nincs lényeges különbség. A termőhelyi értékszám alapján kapott hatványkitevők magasabbak, mint az aranykoronára épülő vizsgálatok hatványkitevői, ami a jövedelemhozó képesség és a termőhelyi értékszám közötti erőteljes kapcsolatra utal.

Az eleven munka, a föld és az állóeszközök együttes hozadéka több esetben egy-nél nagyobb. Véleményem szerint ezeket a becsléseket is ki kellene hagyni az értékelésből, mivel az elemzésbe vont független változók nem ölelik fel a termelésre ható összes tényezőt (pl. kimaradt az elemzésből a műszaki fejlődés hozadéka), és így nem valószínű, hogy ezen tényezők hozadéka növekvő. Ezen eseteket ha figyelmen kívül hagyjuk, akkor a föld hozadéka aranykorona esetén 0,06146 és 0,80949 között, termőhelyi értékszám esetében 0,05752 és 0,55546 között mozog.

A megtermelt tényleges tiszta jövedelem ismeretében a földalapár a következő képlet alapján kalkulálható:

$$\text{Földalapár} = \frac{Y}{T} \cdot \frac{1}{k} \alpha$$

Körzetek	A föld volumenhozadéka	
	aranykorona esetén	termőhelyi értékszám esetén
A	0,22673	0,55546
	0,06146	0,43006
	0,26561	0,05752
	0,80949	1,17548
		0,40988
		0,19521
B	0,52422	0,78200
	1,09982	1,61272
	0,31155	0,53902
	0,32927	0,52352
Országos	0,66181	0,99269
	0,25874	0,38994

ahol: $\frac{Y}{T}$ = egy hektárra jutó növénytermelési hozadék

α = a föld hozadéka
 k = a kamatláb

A szántóföldi növénytermelés és a búza hozadéka mind az aranykorona, mind a termőhelyi értékszám alapján képzett csoportoknál rendkívül erőteljesen szóródik. Aranykorona szerint képzett csoportoknál az „A” körzetnél 559-szeres, a „B” körzetnél 60-szoros, országos adatoknál 78-szoros az eltérés a legkisebb és a legnagyobb jövedelmek között. A búza hozamai jóval kiegyenlítettebbek, az „A” körzetnél mintegy 4-szeres, a „B” körzetnél 6-szoros és országos adatoknál 9,7-szeres eltérések vannak.

A termőhelyi értékszám alapján képzett csoportok hozadékai is differenciáltak, bár kevésbé, mint az aranykorona szerint képzett csoportoké. A szántóföldi növénytermelésnél az „A” körzetnél 11,6-szeres, a „B” körzetnél majdnem 2-szeres, országos adatoknál is majdnem 2-szeres a differencia. Végül is ezek a különbségek elfogadhatónak tűnnek. A búza hozamainál a „A” körzetnél 940-szeres az eltérés — ami véleményem szerint elfogadhatatlan —, a „B” körzetnél 8,4-szeres, az országos adatoknál 7,7-szeres a differencia a legalacsonyabb és a legmagasabb hozamok között. A termőhelyi értékszám alapján képzett csoportok hozadékvizonyai feltétlenül reálisabbnak tűnnek, mint az aranykorona alapján képzett csoportoké.

Mindazokat a differenciákat, amit a növénytermelés, ill. a búza hozamai tartalmaznak, a földár adatok is tartalmazzák, hiszen a hozamokat két konstanssal (földhozadék és kamattényező) kell korrigálni. Tehát rendkívül fontos, hogy a területegységre jutó hozamok reálisak legyenek.

A 3. képlet alapján a földalapár egyszerűen meghatározható. Az 5 százalékos kamatlábbal az előbbi értékekkel képzett földárak között az aranykorona szerint képzett csoportoknál 45 600 Ft/hektár a legmagasabb, a termőhelyi értékszám

alaján képzett csoportoknál pedig 88 180 Ft. Ezek az értékek nem mondanak ellent azon eredményeknek, amelyeket Benet Iván és Góczán László kapott.²¹

Összefoglalóan: Először: Mind a szántóföldi növénytermelés, mind a búza hozamai rendkívül erőteljesen szóródnak. Különösen nagy differenciáltság van az aranykorona alapján képzett csoportok hozamai között. *További vizsgálatokat igényel a hozamok ezen erőteljes szóródásának az elemzése.*

Másodszor: Az „A” és a „B” körzet termelésrugalmassági együtthatói között nincs lényeges eltérés. Csak a termőhelyi értékszámokkal jellemzett vizsgálatoknál magasabb valamivel az „A” körzetben a föld hozadéka ($A=0,55546$, $B=0,53902$) — ez azonban nem lényeges eltérés. *A vizsgálatok tehát megerősítették azt a hipotézist, hogy a magyar mezőgazdaságban nincs helyzeti járadék, ill. hogy a helyzeti járadékot nem a mezőgazdaság realizálja.*

Harmadszor: A legmagasabb földalapár mintegy 88 000 Ft/ha. Mivel a tiszta jövedelem a legjobb minőségű földterületeken viszonylag alacsony, így ez az alapár nem a legmagasabb minőségi osztálynál alakult ki. A földalapár függvénye a terület-egységre jutó hozamnak, így tehát *rendkívül fontos a reális hozadékvizonyok megállapítása.*

Д-р А. Андрaши

K ВОПРОСУ ОБ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ОЦЕНКЕ ЗЕМЛИ

Автор в своей статье занимается некоторыми вопросами количественного определения земельной ренты. В первой части анализируются попытки некоторых оценок производственных ресурсов, во второй — дифференциальная земельная рента, в третьей — оценка земли на основе производственных функций.

В соответствии с исследованием находится чрезвычайно сильное квадратичное отклонение в области растениеводства и в результатах выращивания пшеницы. Особенно высока дифференциация между результатами групп, созданных на основе золотых крон.

Анализ подтверждает гипотезу, согласно которой в венгерском сельском хозяйстве нет ренты от местности или её реализует не сельское хозяйство.

Самая высокая основная цена земли составляет 88 000 фт./га. Чистый доход от лучших по качеству земель относительно низкий, следовательно, эта основная цена сформировалась не у лучшей по качеству земли. Основная цена земли зависит от результатов на единицу земель, поэтому очень важным является определение реальных рентных отношений.

Dr. Adél Andrassy

AN ATTEMPT TO EVALUATE THE LAND

The article deals with some of the questions of the quantitative determination of land rent. In the first part she analyses some attempt aimed at evaluating the resources. The second part is devoted to the differential land rent, and in the third, an attempt is made to evaluate the land on the basis of production functions.

According to the investigations the yields of the arable land plant cultivation and wheat growing, are varied widely. There are especially great divergences in the yields of groups calculated on the basis of gold crown.

The analyses confirmed the hypothesis that there is no position land rent, or rather the position land rent is not realized by the agriculture.

The highest basic land price is 88 000 Ft/ha. Since the net income on the best lands are relatively low, this basic price evolved not on the basis of highest quality class of land.

The land basic price is the function of the yield per ha, consequently it is very important the realistic determination of the yields.

²¹ Benet Iván—Góczán László: Kísérlet új földértékelésre. Közgazdasági Szemle, 1973. 6. sz. 699—715. old.

DROGOMARECKI D. A.:

A SZÜKSÉGES TERMÉK ELOSZTÁSÁNAK NÉHÁNY METODOLÓGIAI ÉS ELMÉLETI KÉRDÉSE A SZOCIALIZMUSBAN

1. A szükséges termék a szocializmusban

A szükséges termék elosztásának kérdése a szocializmusban korántsem tartozik a „váratlanul keletkező problémákhoz”. Hosszú ideje foglalkoztatja a Szovjetunió és többi szocialista ország tudósait. A munkák fő hiányossága a felszínes, empirikus megközelítés túlsúlya. Sok, ezzel a problémával foglalkozó kutató nem különbözteti meg, hanem azonosítja a szükséges termék elosztását a fogyasztási cikkek elosztásával, a termelés és az újratermelés kategóriájaként közelíti meg. Az ilyen módszertani tévedések akadályozzák, nem teszik lehetővé olyan elmélet kidolgozását, amely konstruktívan szolgálná a gazdasági gyakorlatot. Ez utóbbi értelmét veszti a gazdasági élet módszertani elemzése nélkül, az absztraktól a konkrét felé haladás elveinek alapján. Olyan megközelítés nélkül, amelyben a gazdálkodás logikája az élet logikáját tükrözi, nem pedig fordítva.

A szükséges termék elosztásának problémája a szocializmusban több kérdés megoldását feltételezi, többek között: a szükséges termék elosztásának szükségességét mi határozza meg, kik között osztják szét, milyen módszerrel és milyen formában? A probléma feltárásának logikája feltételezi, hogy az elején határozzák meg azokat a körülményeket, amelyek indokolják a szükséges termék szocializmusbeli elosztásának szükségességét.

Ismeretes, hogy a termelés eredményeinek elosztását a termelés határozza meg. „Az elosztás tagozódását — írja Marx — teljesen meghatározza a termelés tagozódása”.¹ Azonban mint az elemzés mutatja, a szükséges termék elosztása nem minden termelési struktúra immanens tényezője, hanem csak annak, amelyben technikai, főleg gazdasági okok miatt a *munkának* kooperatív jellege van. A munkafolyamat elkerülhetetlenül olyan formát ölt, amikor a folyamatban alkalmazott munkaeszközök nem egyszerű eszközök, hanem különböző természetű gépek rendszere. „A gépi berendezés, egyes később megemlítendő kivételekkel — jegyzi meg Marx —, csak a közvetlenül társadalmasított, vagyis közös munka kezében funkcionál. A munkafolyamat kooperatív jellege most tehát technikai szükségességgé lesz, amelyet magának a munkaeszközöknek a természete diktál.”² Minthogy a szocialista termelési folyamatban alkalmazott munkaeszközök különböző természetű géprendszereket jelentenek, a munkafolyamat technikai okok miatt kooperatív jellegű.

A szocializmusban azonban a munkafolyamat kooperatív jellege nemcsak technikai okok miatt van meg, hanem gazdasági okok miatt is. Mindenekelőtt az, hogy a termelési folyamat részt vevői a termelési eszközökhöz való viszonyukban egyenlő helyzetben vannak. De ez a körülmény senkit sem szabadít fel az anyagi eszközök megszerzésének gondjától, vagyis a saját maga érdekében végzendő munkától. A termelés eszközökhöz való egyenlőségi viszony azt jelenti, hogy senki sem

¹ Marx: Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához M—E művei 13. k. 162. o.

² Marx: A tőke I. M—E. művei 23. k. 359—360. o.

háríthatja át a maga részét „... másokra a termelőmunkában, az emberi létezés e természeti feltételében való részvételét ...”³ továbbá feltételezi azt is, hogy a maga részét nem elkülönülten, hanem közösen végzi. Igaz, hogy munkáját nem általában a társadalomban, hanem annak valamely termelő kollektívájában végzi.

A munkafolyamat a szocializmusban kooperatív jellegű a gazdasági és technikai okok miatt, de ebben a folyamatban a sok egyedi résztvevő és a kollektíva mint egészes egész vesz részt. Így a termelés folyamatában jelen van minden részt vevő egyéni termelőereje, a kooperáció növekedésével, és a kollektíva mint egy egységes élő organizmus termelő ereje. A termelőerők ilyen megkülönböztetése a munka kooperációjában mindig fontos. Ezzel kapcsolatban Marx így fogalmaz: „Nemcsak az egyéni termelőerőnek a kooperáció révén való fokozásáról van itt szó, hanem egy olyan termelőerő termeléséről is, ... mely sok erőnek egy összerővé való összeolvadásából fakad, ...”⁴ Így egy új termelőerő, amely az egyéni termelőerőkkel egyidejűleg létezik és funkcionál mint egy és ugyanazon folyamat szerves eleme.

Amennyiben a szocialista termelési folyamatban a fenti elemek egyidejűleg vannak jelen, akkor a termelés eredménye természetesen a kollektíva mint egészes és a termelésben részt vevők egyéni munkájának az eredménye. Ebből következik, hogy szükséges munkaidőben a termelőknek az egyéni és a kollektív munkájával létrehozott termék — szükséges termék. Ez utóbbi, mint ismeretes, egyfelől az, amiben a termelő tárgyasítja magát, másfelől pedig, aminek közvetítésével állandóan újratermeli magát, ill. a saját fogyasztásában az „általá létrehozott dolog megszemélyesedik”⁵

A szocializmusban a termelési eszközök társadalmi tulajdonban vannak, ezért az anyagi javak közvetlen létrehozói nemcsak a termelési folyamat egyéni résztvevői, hanem a termelő kollektíva mint egészes. Így a szükséges termék feltétlenül megtestesíti, következésképpen biztosítja a termelés részt vevőinek a kollektívának mint egészesnek megőrzését és a termelőképességének újratermelését. Ebből következik az, hogy ezt a terméket elkerülhetetlenül el kell osztani a termelésben részt vevők és a kollektívák között, mert a viszonylag elkülönült kollektívák létezése és funkcionálása a szocialista társadalom immanens tényezői.

A szükséges termék szocializmusbeli elosztását sok közgazdász úgy tárgyalja mint az élethez szükséges eszközök elosztását vagy a fogyasztási cikkeknek az anyagi termelésben részt vevők közötti elosztását. Az ilyen értelmezés nem felel meg a valóság logikájának. Ahogy a tények mutatják, a szocializmusban a szükséges terméket közvetlenül nem mint az élethez szükséges eszközöket termelik meg, nem mint a fogyasztás tárgyait, hanem mint értéket, amely a termelés valamilyen eredményében jelenik meg, valamilyen áruban, amelynek használati értéke lehet a termelésnek eszköze is és tárgya is, de nem feltétlen a fogyasztás tárgya. Ez az érték az adott esetben a termelés közvetlen megvalósítói létfeltételeinek az elsődleges gazdasági megjelenési formája.

Logikailag vetődik fel az a kérdés is, hogy a szükséges termék a szocializmusban milyen formában válik oszthatóvá, részekre választhatóvá? Először is meg kell jegyezni, hogy ez a termék naturális formában nem osztható fel, minthogy a termelés részt vevői általában közvetlenül nem azokat a termékeket állítják elő, melyek életük fenntartásához szükségesek. Létrehozhatnak olyan termékeket, amelyek egyáltalán nem tartoznak a fogyasztási cikkekhez, ha létre is hoznak az életfenntartáshoz szük-

³ Engels F.: Anti-Dühring M—E művei 20. k. 289. o.

⁴ Marx K.: A tőke I. k. M—E művei 23. k. 306. o.

⁵ Marx K.: A tőke I. k. M—E művei 23. k. 306. o.

séges dolgokat, azoknak társadalmi munkamegosztás következtében csak egy adott formáját hozzák létre, pl. kenyérgabonát, nem pedig kész sült kenyeret. Az az érték, amelynek hordozója az áru, a benne foglalt szükséges termék nem osztható közvetlenül szét részekre. Miért? Mert az emberek reálisan csak azt oszthatják el, amit közvetlenül érzékelnek, az érték pedig olyan reális valóság, amely közvetlenül nem érzékelhető. Azon kívül a használati érték mint az érték hordozója fizikailag nem mindig osztható. Következésképpen a szocializmusban a szükséges termék a maga születési formájában közvetlenül nem osztható részekre, vagyis ebben a formájában lehetetlen szétválasztani. Az érték közvetlenül érzékelhetővé, következtésképpen részekre oszthatóvá csak akkor válik, amikor pénzfórmát ölt. „Mint csereérték — írja Marx — minden áru tetszés szerint osztható, bármilyen oszthatatlan is a használati értéke...”⁶

Az értéknek ez az átváltozása, mint ismeretes, a realizálás belső folyamatában és annak közvetítésével zajlik le. Az utóbbiban az érték, amely a szükséges terméket képviseli, csak azt a fórmát veszi fel, amelyben oszthatóvá válik. Ugyanakkor mint meghatározott nagyság szerepel, meghatározott összegű pénz, vagyis a szükséges termék nagysága a legegyszerűbb formában jelenik meg.

A szükséges terméket jelentő érték külső megjelenési formában, pénzben jelenik meg. A szükséges termék egy része, amelyet a termelésben résztvevők egyedi munkája hoz létre, *munkabér fórmát* ölt. A másik értékrész, melyet a kollektív munka hoz létre, a többletterméket megtestesítő értékkel együtt alkotja a *nyereséget*.

Mínt hogy a szocializmusban a szükséges termék közvetítésével biztosítható a termelő kollektívának mint egésznek a termelés minden egyes résztvevőnek újratermelése, akkor feltétlen szükséges a termékek létrehozói közötti elosztás. Milyen módon osztható el a szükséges termék a szocializmusban? Az elosztás módja, mint ismeretes, a termelés feltételeiből adódik és ez utóbbi határozza meg. Következésképpen a szükséges termék szocializmusbeli elosztási módja a termelési folyamat feltételei alapján határozható meg a termelési eszközök társadalmi tulajdona alapján.

2. A szükséges termék elosztása

A kérdés vizsgálatánál abból kell kiindulni, hogy a szocialista termelési folyamat milyen lényeges mozzanatai határozzák meg a szükséges termék létrehozói közötti elosztási módot?

Először, a szocialista termelési folyamatot a társadalom szervezi, irányítja és ellenőrzi, közvetlenül a termelő kollektíva mint egész és a termelésben részt vevő egyének valósítják meg; másodsor, a termelési folyamat minden résztvevője egyenlő helyzetben van termelési eszközükhöz való viszonyban; harmadsor, a termelés minden résztvevője két funkciót hordoz magában, a „munkás” funkcióját és a „gazdálkodó” funkcióját. Negyedsor, a termelési folyamat minden résztvevője feltételezi az anyagi érdekek realizálásának szükségességét, vagyis mindenkinek szüksége van munkabérre; ötdsör, az anyagi érdekek realizálásának feltétele mindenki számára kivétel nélkül csak a saját munkája és nem más, vagyis maga számára végzett munka nemcsak egyedi; hanem közös is, hatodsor, mivel a termelés résztvevői saját maguknak végzett munkát is közösen végzik a társadalmi munkamegosztás alapján, szükségképpen nemcsak saját maguknak termelnek, hanem a társadalomnak is, vagyis közülük senki sem hozza létre közvetlenül a saját életéhez szükséges eszközöket, ha-

⁶ MEM 46. k. 2. 353. o.

nem csak azok valamely formáját; hetedszer, mivel az alapvető egyenlőségi viszonyok mellett a képességek, a termelésben résztvevők képzettsége a végzett munka jellege eltérnek egymástól, ezért a munkájuk eredménye is feltétlenül különböző lesz mind a mennyiség és mind a minőség szempontjából.

A termelés fenti feltételeiből következik: először is az, hogy a szocializmusbeli szükséges termék felosztható egy olyan részre, amely kielégíti a termelő kollektíva mint előszervezet szükségleteit, és olyanra, amely a termelésben részt vevők egyedi szükségleteit tartalmazza, másodszor a szükséges termék második részének felosztása a termelési folyamat közvetlen részt vevői között szükségszerű, és egyben ez meghatározza a szükséges termék ez utóbbi részének a felosztási módját.

A szocialista termelési folyamat viszonyainak lényegéből a szükséges termék elosztásának a közvetlen termelésben részt vevők között csak egyetlen módszere lehetséges — a munka szerinti elosztás, vagyis a termelésben részt vevők munkája mennyisége és minősége szerint.

A szükséges termék ezen részének az elosztására más módszerei nem jellemzőek a kommunista társadalom szocialista szakaszára. A szocialista termelési folyamat teljesen kizárja a szükséges termék egyenlő elosztását, valamint a szükséglet szerinti elosztást. Gyakran a szükséges termék szükséglet szerinti elosztásának lehetetlenségét (amelyet gyakran a termelésben részt vevők forszíroznak) az anyagi javak bőségének hiányával magyarázzák. Számunkra úgy tűnik, hogy a lehetetlenség abból adódik, hogy a szocializmusban a szükséges termék nem mint a fogyasztás tárgya jön létre, vagyis mint a termelési folyamat résztvevőinek az élethez szükséges eszköz, hanem mint érték valamilyen áru formában. Az érték pedig, mint ismeretes, nem képes közvetlenül valamilyen emberi szükségletet kielégíteni általában, hanem csak a fogyasztás tárgya. Ebből következik, hogy a szükséges terméket szükségletek szerint elosztani lehetetlen, mert érték formájában, nem pedig az embereknek az élethez szükséges eszközök formájában jelenik meg.

Továbbá található a közgazdasági irodalomban a munka szerinti elosztás szükségességének olyan magyarázatai, amelyek nem a reálisan létező termelési folyamat viszonyából indulnak ki. A szovjet és nem szovjet közgazdászok jelentős része ezt a szükségességet a következő okokkal magyarázzák: *a*) a termelőerők nem megfelelő fejlettségi szintjével, amely nem biztosítja a szükséglet szerinti elosztás lehetőségét; *b*) maguknak a résztvevőknek a tudati fejletlenségével, amely abban jelenik meg, hogy a munka az embereknek még nem vált belső életszükségletté a termelés szocialista szakaszában; *c*) a munka társadalmi egyenlőtlenségeivel. Ezek a körülmények vitathatatlanul a tárgyalt kérdéshez tartoznak. De az ilyen negatív faktorkkal való meghatározás (nem megfelelő fejlettségű termelőerők, vagy a termelők éretlensége) nem tárja fel a szocialista termelési folyamat belső lényegének megfelelő munka szerinti elosztást. Végül is, lehet-e magyarázni a létezőt, kiindulva a nem létezőből és a nem létezőből? Úgy gondoljuk, hogy az ilyen megközelítés nem termékeny és módszertani szempontból sem tartható.

A szocialista termelési folyamat viszonyai meghatározzák azokat a formákat is, amelyeket a szükséges termék az elosztás folyamatában ölt magára. A szükséges terméknek az a része, amelyek a kollektíva mint élő szervezet szükségleteit elégítik ki, nem osztható fel, hanem a kollektíva különböző érdekeinek megfelelően használható fel, biztosítva a stabilitást és a cselekvőképességet. A szükséges termék ezen része nyereség formában jelenik meg, amelyből a jelenlegi gazdálkodási gyakorlatban szociális-kulturális és lakásépítési alapot képeznek. Az utóbbiak a csere közvetítésével anyagi javakká alakulnak, amelyek összességében a termelő kollektíva fogyasztási alapját alkotják.

A szükséges termék másik, maradék része, amely a termelésben részt vevőké, munkabér és prémium formájában egzisztál. Az első résztől eltérően, a szükséges termék ezen részét, mint már említettük, a termelésben részt vevők között a végzett munkájuk mennyisége és minősége szerint osztják fel. A termelésben részt vevők munkája mennyisége és minősége szerint felosztandó munkabér alap kereset formáját ölti, amely természetét tekintve munkadíj és nyereség. A fizetés így megfelelő formában kifejezi a termelésben végzett munka mennyiségét, minőségét. A nyereség formában megjelenő szükséges termék, amelyet mindenki munkája mennyisége és minősége szerint osztanak el a termelésben részt vevők között, vagy a fizetés arányában, nem más mint nyereségrészesedés.

A szocialista termelési folyamat lényegéből következő szükséges termékelosztási formák: a termelő kollektíva fogyasztási alapjai, munkabér és nyereségrészesedés. Az irodalomban a szocializmusbeli szükséges termék elosztási formájaként a munka szerinti elosztást, a társadalmi fogyasztási alapokat és a háztáji gazdaságból szerzett jövedelmeket jelölik meg. Nem bocsátkozva részletekbe, megállapítható, hogy ezek a formák, a munka szerinti elosztást kivéve, a szocialista termelési folyamatból közvetlenül nem következnek. Ezeket a szükséges termékről alkotott empirikus elképzelés alapján határozzák meg, mint a dolgozó individuum létezéséhez szükséges eszközök összegét, amely a felszínen három csatorna közvetítésével képződik: az, amit a munkáért kap; az, amit ingyen kap, az, ami a háztájiból származik. Az ilyen megközelítés megfelel pl. a szocializmusbeli egyén összjövedelmének meghatározásához, de nem a szükséges termék elosztási formáinak meghatározásához.

A fizetés és a nyereségrészesedés együttesen alkotja a keresetet. Az utóbbi a szocializmusban elképzelésünk szerint a termelés résztvevőjét két funkciójában mutatja be. A termelés folyamatából semmi olyan nem következhet amely a termelés feltételeinek a formájában ne jelenne meg. A „munkás” funkció lényege főleg abban jut kifejezésre, hogy a termelési folyamat közvetlen résztvevője a munkatevékenység eszközeinek közvetítésével a munka tárgyát az egyik használati érték formától a másik használati érték formába alakítja át. Ami azt a kérdést illeti, hogy mennyi és milyen termelési eszköz szükséges egységnyi termék előállításához a minőség az újdonság a nyers- és egyéb anyagok, gépek, berendezések, épületek, építmények racionális felhasználása stb. — mindezek a „gazdálkodói” funkcióhoz tartoznak. Ez utóbbi lényege abban foglalható össze mindenekelőtt mint önálló aktivitás, önfegyelem, vállalkozás, újítás, takarékoskodás, vagyonvédelem, felelősség, a végtermék eredményben való érdekelttség. A „munkás” funkciója gazdaságilag a fizetésben rögzíthető, míg a „gazdálkodó” funkció a nyereségrészesedésben.

Továbbá a szükséges termék elosztása elemzésének fontos megvilágítani azt, hogy a termelés résztvevőinek a fizetésében mekkora rész legyen a nyereségrészesedés? Jelenleg a tudományos és oktató anyagban az az álláspont dominál, hogy a szocializmusban a szükséges termék alapvető részét a munkadíjazás tegye ki. Az ilyen álláspont támasztja alá az, hogy a gazdaságpolitika felszínén a bérek a jövedelmek nagyobb részét teszik ki azoknál, akik az anyagi termelésben dolgoznak. Ez a látszat, azonban mi következik a termelési folyamat viszonyaiból?

3. Kísérlet a szükséges termék elosztásának a meghatározására

Mint már megjegyeztem, az, hogy a szükséges munkaidőben létrehozott szükséges termék magába foglalja mind a termelésben részt vevők egyedi munkáját, mind a kollektívának mint egésznek a munkáját. A szükséges termék a termelésben részt-

vevőknek mint egységes szervezet munkája eredményének szerves egyesítése. Milyen eredmények alkotják a szükséges terméket? Ismeretes, hogy a termelékenyebb munka a kevésbé termelékennyel összehasonlítva egységnyi idő alatt több használati érték tömeget hoz létre, a bonyolultabb munka több értékben testesül meg. Minthogy a kollektíva munkája összehasonlítva az egyedi munkával termelékenyebb és bonyolultabb, természetesen a kollektív munka eredménye mind használati érték, mind érték oldalról dominánssá válik (összehasonlítva a termelésben részt vevők individuális munkájának aritmetikai összegével) mind a termék egészét mind a szükséges terméket tekintve.

Még Engels írta, hogy „egy órányi összetett munka terméke magasabb, kétszeres vagy háromszoros értékű áru egy órányi egyszerű munka termékével összehasonlítva”.⁷

Elemzésükben tételezzük fel, hogy a kollektív munka eredménye csak kétszer nagyobb a termelésben részt vevők egyedi munkájának az összegénél, bár a gyakorlatban ez a többlet sok összetevőjű és állandóan nő a termelési folyamat különböző elemeinek az állandó tökéletesítésének következtében. Tehát abból indulunk ki, hogy a kollektív munka eredménye (Tk) kétszer nagyobb a termelési folyamatban részt vevők egyedi munkájának aritmetikai összegénél (Tu). Ebben az esetben a szükséges munka, amely biztosítja a termelésben részt vevő dolgozói pozíciójának megőrzését és újratermelését, egyenlő lesz azzal az értékkel, amelyet a szükséges munkaidő keretében hoztak létre az egyedi munkával (NPtu). A termelő kollektíva számára

szükséges terméket a következő képlettel fejezhetjük ki: $NPtu = \frac{Tu}{A}$ ahol $A > 1$ -nél,

vagyis NPtu egyenlő a termelésben részt vevők individuális munkájának összegével. A gazdálkodói funkcióval összefüggő szükséges termék értéke, amely a gazdálkodói funkció újratermelését biztosítja, egyenlő azzal az értékkel, amelyet a szükséges munkaidő alatt hoznak létre a kollektívának mint egésznek a munkájával, vagyis

$NPtk = \frac{Tk}{A}$. (Itt az A jelentése megfelel az előbbi formában meghatározottnak.)

További összefüggés $\frac{Tk}{Tu} = B$, ahol $B > 0$. Akkor a termelők munkabére egyenlő:

$\frac{Tu}{A} + \frac{B \cdot Tu}{A}$. A munkabér két része közötti viszony: $\frac{B \cdot Tu}{A} : \frac{Tu}{A} = B$, vagyis egyenlő

a kollektív tevékenység eredménye és az egyedi tevékenységek összegének viszony-számával. Következésképpen, a nyereségrészesedés aránya a keresetben egyenlő

lesz: $M = \frac{B \cdot Tu}{A} : \left(\frac{B \cdot Tu}{A} + \frac{Tu}{A} \right) = \frac{B}{1+B}$. Ha $B \geq 1$, akkor $TK \geq Tu$, következé-

képpen a nyereségrészesedés aránya a keresetben: $M \geq \frac{1}{1+1} \cdot 100\%$, vagyis nem ke-

vesebb mint 50%. És így a termelési folyamat feltételeiből az következik, hogy szükséges termék döntő része, amely a termelők eltartásához szükséges, a nyereségrészesedés, vagyis hogy kollektív munkával létrehozott rész. A szükséges termék ezen része így döntő mértékben magához vonza, megszüli a kollektivizmust, mint a szocialista termelési folyamat belső szükségszerű sajátosságát.

A szükséges termék elosztásának a kidolgozása a szocializmusban magába foglalja annak a feltárását is, hogy az elosztás a termelés feltételeiből származtatott és ez utóbbi eredményének a megsokszorozásával hat. E hatás, mint ismeretes, a szük-

séges termék elosztási formáinak közvetítésével valósul meg, és visszahat a termelés feltételeire. Mindegyik forma az ösztönzés lehetőségén keresztül valósítható meg.

Mind a szükséges termék elosztásának, formája mind a termelő kollektíva foygasztási alanyai biztosítják a kollektíva stabilitását és ezzel együtt a növekvő cselekvőképességet, vagyis a kollektíva mint egész egyre inkább „látens” erővé válik, hogy több eredményt hozzon mint korábban. Ennek ellenére ez a forma közvetlenül nem kapcsolódik minden egyes a termelésben részt vevő funkciójának realizálásához.

Lényeges ösztönzési lehetőséget biztosítanak a szükséges termék elosztásának azok a formái, amelyek a termelők egyéni munkafunkciójához közvetlenül kötődnek. Beszéljünk először a munkabér ösztönző lehetőségeiről, amely a termelőnek csak a „munkás” funkciójához kapcsolódik. A fizetés, amely a munkadíjból és prémiumból áll, a szükséges terméknek azt a részét képviselik, amelyet a termelők egyéni munkája eredményez. A felszínen a gazdasági életben ez úgy jelenik meg mint a végzett egész munkáért járó díj. Mértékét norma és a tarifa határozza meg. Nem függ a vállalati kollektív munka teljesítményétől, hanem csak az egyéni munka mennyiségi és minőségi eredményétől, vagyis a fizetés a termelők tevékenységének csak azt a részét tükrözi, amelyben megvalósul az egyik használati érték átalakítása másik használati értékévé, vagyis a munka tárgya késztermékké.

A brigádszervezésben a munkabér nemcsak a személyes erőfeszítéstől függ, hanem a brigád együttes teljesítményétől is. Ez a függőség vitathatatlanul ennek a formának az előnye. De nem vész el ebben az esetben az az erő sem, a termelő kollektíva, így vállalati kollektíva együttes teljesítményétől függ. A munkabér nagysága adott értékelés mellett a végzett munka normateljesítményétől függ. Innen van a teljesített munka, a munka egyéni termelékenységének, növelésének ösztönzője a termelés növelésére való kölcsönhatás. Azonban ez utóbbi növelése és hatékonysága többek között feltételezi a normák növelését, és ha nem abszolúte, de relatíve a tarifa csökkentését. Ebből következik az, hogy elkerülhetetlen a munkabér viszonylagos csökkenése minden esetben, bár abszolút összegben maradhat sőt emelkedhet is. A maga nemében ebből következik az is, hogy a termelés résztvevője nem érdekelt a teljesítménynormák növelésében, ezzel együtt a termelés növelésében. Továbbá a munkabér nem függ attól, hogy egységnyi késztermékre több vagy kevesebb nyersanyagot és egyéb anyagot használnak fel. Semmiképpen nem hat az sem, hogy milyen termékeket készítenek: egyszerű vagy bonyolult, elavult vagy új, magas hatékonyságú-e. Összességében a gazdaságtalanság egyetlen formája sem hat közvetlenül a munkabérre. Ezért az utóbbi nem lehet a termelés növelésének eszköze, nem válik a gazdaságosságért folytatott harc eszközévé.

Az egyes tevékenységek teljesítésének minősége ugyancsak gyenge hatást gyakorol. Így, a munkabér legjobb esetben a teljesítménynormában előírt minőséget tartalmazza. A prémium mint a munkadíjazás formája nem a végtermék jobb minőségi követelményének teljesítését biztosítja, hanem a közbeeső tevékenységét. Így a munkabér közvetítésével és annak formájával főleg a mennyiségi növelést ösztönzik, bizonyos munkák olcsóbbodását és minőségének javítását, vagyis a munkabér nemcsak kifejezi, hanem csak a „munkás” funkció megtartását ösztönzi.

Milyen ösztönzési lehetőséget hordoz magában a nyereségrészesedés, amelyet a „gazdálkodói” funkció jelent? A nyereségrészesedés, mint ismeretes, egyenes arányban áll a nyereség abszolút és relatív nagyságával, amely a termelés végső gazdasági eredményeinek egy formája. A nyereségnövelés feltételezi a munkatermelékenység egyéni és kollektív növelését, az egységtermékre jutó ráfordítás csökkentését, a késztermékek minőségének javítását, a gazdaságtalanság minden formájának megszüntetését. Természetesen minél nagyobb a nyereség növekedése azonos feltételek

mellett, a nyereségrészesedés aránya annál nagyobb. Ebből vezethető le a termelésben részt vevők érdekeltisége és törődése az egyéni és kollektív munka végeredményében, megvalósítható a termelés és a munka hatékonyságában való hosszú távú ösztönzés. Minthogy a nyereség közvetlenül tükrözi minden termelésben résztvevő és a termelő kollektíva munkájának pozitív és negatív momentumait, a nyereségrészesedés közvetítésével ösztönzik a gazdálkodói magatartást. Ezért a nyereségrészesedés magába olvasztja a gazdálkodás lehetőségének azokat az elveit, melyek szerint: többet, olcsóbbat és jobbat. A gazdálkodói magatartás a szocializmusnak mint kollektívizmusnak fontos, lényegi, belső elem. Ez utóbbi a kollektíva munkájaként képzelhető el, és ennek a munkának az eredménye a felszínen mint nyereség jelenik meg.

4. Mit mutat a gyakorlat?

A kereset összetevői eleméhez kapcsolódó ösztönzési lehetőségek átnézése után megállapítható, hogy az ösztönzési lehetőségek főleg a nyereségrészesedés körül forognak. Most, ebből kiindulva, nézzük meg a gyakorlatot, vagyis azokat a formákat, amelyekben a keresetek a gazdasági élet felszínén megjelennek.

Jelenleg a dolgozók fizetése pl. a Szovjetunió iparában a tarifabérből, a munkabéralapból, az ösztönzési alapból, fizetett prémiumból vagy a vállalati munka éves eredményeiért kapott prémiumból áll, melyet tizenharmadik fizetésnek neveznek. A gyakorlatban az ösztönzési alap terhére fizetett prémium jelenti a nyereségrészesedést, a többi maradék (több mint 90%) a munkabér különböző összetevői, mint a keresetet alkotó rész. Ilyen formán a dolgozók keresetének gyakorlati struktúrája nem felel meg annak a kereseti belső struktúrának, amely a szocialista termelési folyamat feltételeiből következne. A szocialista termelési folyamat logikája alapján a nyereségrészesedés elérheti vagy meghaladhatja az 50%-ot. A jelenlegi bérstruktúra természetesen nem jelenti azt, hogy a nyereségrészesedés nem érvényesül, vagy nem teljes mértékben érvényesül. Minden esetben nemcsak elméletileg, hanem gyakorlatilag is létezik mint a szocialista termelési folyamat természetes velejárója, a közvetlen eredmények oszthatatlan része. Azonban ebben az esetben a nagyobb részét érthetően nem a nyereség teszi ki, hanem a munkadíj. Következésképpen az, ami a szocializmus gazdasági mechanizmusában nyereségrészesedés, a modern gazdálkodási gyakorlatban a munkadíjazás különböző formáiban jelenik meg. Ezért, elvész a legfőbb ösztönzési lehetősége — a munkabér nem függ a vállalati kollektíva gazdasági tevékenységnek végeredményétől. A termelés résztvevője ebben az esetben nem gazdálkodó, nincs gazdálkodói érdekeltisége a termelés fejlesztésében, csak „munkásként” vesz részt a termelésben, aki számára személytelen gazdasági végeredmény.

Ahhoz, hogy gazdálkodói viszony a termelésben részt vevők munkatevékenységének tartalmává váljon többek között a munkabér tényleges struktúráját olyanná kell alakítani, amely a szocialista termelési folyamat logikájából következik. Mindezekelőtt a dolgozók keresetében növelni kell a nyereségrészesedést a megfelelő szintre. Úgy tűnik, hogy ezt a kérdést elvileg kiegészítő források bevonása nélkül, a rendelkezésre álló eszközökből kell megoldani. Elméletileg a nyereségrészesedés fizetésbeli arányának növelése nem feltételezi a fizetések abszolút nagyságának növelését, hanem csak egyik formának a másik formával való felváltását, vagyis azt, hogy gazdaságilag a nyereségrészesedés ne váljon a munkadíjazás ilyen vagy olyan formájává.

A kereset vagy munkabér, amelyben a nyereségrészesedés elfoglalja a saját, megfelelő helyét, mobilizálja a szocialista termelésben részt vevőket, a termelő kol-

lektívákat a termelés és a munka maximális hatékonyságának elérésére, ösztönzi a termék minőségjavítását, jó irányba változtatja az emberek munkához való viszonyát, a termelőket „számoló gazdálkodóvá” változtatja, mivel a kereset főként az egész kollektíva gazdasági tevékenységének eredményétől függ. Azon kívül megváltoztatja a termelők viszonyát a normákhoz és azok felülvizsgálatához.

Most, amikor a kereset majdnem csak munkadíjból áll, a dolgozók előnyben részesítik az alacsony, gyakorlati, statisztikai normákat, mert ezeket könnyebb teljesíteni és túlteljesíteni és azzal együtt magasabb keresetet biztosítani. Természetes, hogy ebben az esetben nem érdekeltek a normák felülvizsgálatában, mint hogy ez a munkadíjazás relatív csökkenését eredményezné. Más helyzet az, amikor a kereset 50% vagy nagyobb részét a nyereségrészesedés teszi ki a munkadíjjal arányosan. Ez utóbbi nyereség elosztásának alapja, így a termelők feltétlenül érdekeltté válnak abban, hogy az megfelelően mindenki munkája mennyiségének és minőségének.

Az egyenlő munkáért egyenlő bért elvét csak a tudományosan, műszakilag megalapozott normák képesek biztosítani. Innen van a közvetlen végrehajtók alapvető érdekeltisége, a tudományos-műszaki normák és azok felülvizsgálata iránt, amelyek a munka szervezeti és technikai viszonyainak megváltozásával kapcsolatosak. A tudományosan, műszakilag megalapozott normák alkalmazása vezet a munkatermelékenység emelkedéséhez nemcsak a résztvevők egyedi, hanem a kollektíva mint egész munkáját tekintve. Egyenlő feltételek mellett ebben az esetben a nyereség növekedésével nő a kereset is. Jobban dolgozunk, jobban élünk. Ebben foglalható össze a szabad munka társadalmának alkotó ereje.

Драгомарецки Д. А.

К МЕТОДОЛОГИИ И ТЕОРИИ РАСПРЕДЕЛЕНИЯ НЕОБХОДИМОГО ПРОДУКТА НА ПЕРВОЙ ФАЗЕ КОММУНИЗМА

В политической экономии социализма имеется много до сих пор нерешенных теоретических и практических вопросов. Распределение необходимого продукта при социализме является одной из проблем, вызывающих много дискуссий.

Среди экономистов социалистических стран существует несколько точек зрения которые автор критически анализирует, и излагает свою точку зрения, касающуюся распределение необходимого продукта.

Распределение необходимого продукта тесно связано с воспроизводством рабочей силы. Конечный результат производства всегда является продуктом индивидуального и коллективного труда производителей. Поэтому распределение необходимого продукта зависит от результата индивидуального и коллективного труда. Коллективным трудом создается новая производительная сила. Главным вопросом как теории, так и практики является то, что какую долю занимает результат в заработке производителей, зависящую от индивидуального и коллективного труда, какова доля, которая зависит от нормы и тарифа выработки и выплат из прибыли. Соответствующая доля этих двух частей заработка может обеспечивать реализацию двойной функции производителей — функцию «работника» и «хозяина».

Автор подвергает критике современную практику, согласно которой выплата из прибыли составляет лишь 10% зарплаты. Поэтому имеется пока мало стимулов для усиления количественных и качественных выработок.

**SOME METHODOLOGICAL AND THEORETICAL ISSUES OF THE
DISTRIBUTION OF THE NECESSARY PRODUCT**

There are some un-answered theoretical and practical questions in the Political Economy of Socialism. One of them, a much discussed, the distribution of the necessary product under socialism.

Economists in the socialist countries hold different views on this, and it is these opinions which are critically analyzed by the author and at the same time he expounds his opinion.

The distribution of necessary product is closely linked to the reproduction of labour force. The result of the production is always the product of the individual or collective work of the producer. In accordance with this, the distribution of the necessary product is a function of individual and collective work. The collective work create a new productive force (force of production). Both theoretically and practically important question, that within the wage what should be that share which depend upon the individual and collective work, or upon norms and tariff (wage scale) or upon the profitability of the enterprice. The proper proportion of these two can assure, that the producer realizes his dual function, the function of worker and manager.

The author criticizes the present practice, because the bonus is only 10% of the wage. For this reason the stimuly is weak to enhance both the quality and the quantity of production.

DR. IMRE OTTÓ:

FOGLALKOZTATÁS ÉS MUNKAERŐMOZGÁS NÉHÁNY AKTUÁLIS KÉRDÉSE

I. A munkaerőmozgás összefüggése a foglalkoztatottság egyensúlyával és a hatékony munkaerőfelhasználással

A foglalkoztatás globális és strukturális egyensúlyát, a munkaerő-kereslet és -kínálat összhangját a társadalmi-gazdasági fejlődés folyamata alakítja ki. Az összhang a munkaerő mozgása, a fluktuáció és a mobilitás útján valósul meg, melyeknek közvetítésben a demográfiai, valamint a munkahelycsere játszik szerepet. Így a szocialista munkaerőpiacnak megkülönböztetett szerepe van az egyensúly alakításában és a munkaerő hatékony felhasználásában.

Hazánkban az utóbbi években felerősödtek a gazdaságirányítási rendszer korszerűsítésével kapcsolatos törekvések mind a gazdaságpolitikai gyakorlat, mind pedig a gazdasági elmélet síkján. A korszerűsítés alapiránya a monetarizálódási folyamat erősítése, mely feltételezi a piac szerepének növelését az egyensúly és a hatékony foglalkoztatás megvalósításában. Másként szólva: a gazdasági pozícióknak (a gazdasági hatalomnak) a munka, a verseny, a piac általi ellenőrzését növelni szándékozunk. A törekvés nem egy önszabályozó piac, hanem egy, az eddigiekhez képest autonómabb piac megteremtésére irányul. Nem tisztázott azonban, milyen mértékben célszerű piaci autonómiát teremteni a termelés tárgyi és személyi tényezői, vagyis az anyagi javak és szolgáltatások, valamint a munkaerő vonatkozásában. Gazdaságelméleti síkon az árupiac tekintetében nyomós érvek szólnak amellett, hogy növelni kell az autonómiát, mert mind az eladó, mind a vevő, mind pedig a társadalom, illetve az állam jobban jár. A folyamat lényegét úgy is megfogalmazhatjuk, hogy az eladók piacát a vevők piacává célszerű átalakítani.

A munkaerőpiac autonómabbá alakítása, vagyis ennek a piacnak a vevők piacává való átalakítása már nem ilyen egyértelmű. Ennek ugyanis velejárója a munkanélküliség, a teljes foglalkoztatás hiánya. Akad azonban olyan vélekedés, hogy a munkanélküliség áldásosan hat a munkafegyelemre és strukturális változásra. A vélekedés színskálájának másik szélén viszont hangsúlyt kap az az álláspont, hogy a reform feltételezi az állami munkaerő-gazdálkodás kiépítését átirányítással, átképzéssel, olyan munkánélküli járandósággal, amely nem segély, hanem átvezetés a munkához való jog biztosításához. A többségi álláspont az, hogy a teljes foglalkoztatás célja hosszabb távon nem adható fel, de a technikai fejlesztés, a strukturális átalakítás kényszere elkerülhetetlenné teszi azt, hogy lesznek átmenetileg állás nélkül maradók, melyet őszintén vállalni kell. Ez az álláspont pusztán etikailag is megkérdőjelezhető. Ugyanis milyen jogon vállal a többség nehézségeket más nevében, más rovására.

A problémák részletesebb boncolgatása nélkül is világos, hogy a munkaerőpiacon más feltételek és korlátok működnek, mint a fogyasztói árupiacon. A probléma akkor oldható meg, ha a piaci működés korlátaiban sikeresül közmegegyezésre jutni. Az is valószínű, hogy a gazdasági reform társadalmi elfogadtatása akkor biztosítható, ha a piac a többség érdekében működik.

Az bizonyos, hogy az egyensúlyt és a hatékony foglalkoztatást jobban szolgáló munkaerőmozgásra van szükség, amelyet egy autonómabb munkaerőpiac inkább ösztönöz. Miután ugyanis a gazdasági problémák jelentős része vállalati magatartás-módosulással oldható meg, célszerű a vevői pozíciók erősítése a munkaerőpiacon. Nem szolgálja a racionális foglalkoztatást az az állapot, amikor a munkaerőmozgás 90%-ban a dolgozótól indul ki. Az egyéni motiváció nem a társadalmi fejlődés követelményéből fakad. Egyéni motivációk alapján onnan is kilépnek, ahol pedig társadalmi igény lenne rájuk. A munkaerőmozgást a racionális társadalmi szükséglettel kell összhangba hozni.

A munkaerőmozgás kisebb hányada (kb. 20%-a) demográfiai cserével, nagyobb része időszakos munkavállalással (mintegy 30%), legnagyobb része pedig munkahely-változtatásokkal (kb. 50%) kapcsolatos. A termékenység és halandóság többnyire jól prognosztizálható. A demográfiai csere miatti strukturális változással más a helyzet. A természetes fogyás (nyugdíjazás, halálozás) strukturáját (ágazati, területi, szakmai) a múlt folyamatai konzerválják, az idősebbeknél kicsi a mobilitás. A belépők szakmasztruktúráját az oktatás és szakképzés határozza meg, az ágazati, területi strukturáját pedig a kereseti viszonyok, a munkaerő-kereslet, közlekedési és lakásviszonyok, valamint a szakmák presztízse is meghatározza. Vagyis a kilépők és belépők strukturája eltérő: a kilépők a múlt, a belépők a jövő strukturáját képezik (tükrözik). A demográfiai cserének nagy szerepe van a visszafejlődő és progresszív ágazatok munkaerőellátásában. Így a visszafejlődő ágak öregednek, a progresszív ágazatokban dolgozók átlagos életkora jobb.

A munkahelycsere fontos egyensúlyteremtő és hatékony foglalkoztatási eszköz. A mozgás korlátozása önmagában nem lehet cél. A mozgás iránya és strukturája viszont lényeges és érdekes. A problémát az jelenti, ha a mozgás nincs összhangban a racionális társadalmi szükséglettel. Ennek főként az az oka, hogy a munkahelycsere a túlnyomó többségben a dolgozótól indul ki, nem pedig a társadalmi-gazdasági fejlődés követelményeiből. Ez utóbbit meg arra vezethetjük vissza, hogy a munkaerővel kapcsolatban az eladók piaca a jellemző.

Igaz ugyan, hogy a munkaerő mozgása által valósul meg a foglalkoztatás globális és strukturális egyensúlya, a kereslet és kínálat összhangja, valamint a hatékony foglalkoztatás, de a munkaerőmozgás jellegzetességeit, az általa kiváltott pozitív és negatív hatásait nem érthetjük meg s nem ítéldhetjük meg az önmagában vett mozgás alapján. Az eredmények és feszültségek gyökereit a társadalompolitika, a gazdaságpolitika keretei között létező foglalkoztatáspolitikában kell keresni. A foglalkoztatáspolitikai és a munkaerő-gazdálkodás terén viszont bizonyos módosulásokat tapasztalunk. Ebben a módosulásban a mindenkori munkaerőhelyzet döntő szerepet játszik. A munkaerőhelyzetet a népgazdaságban viszont két tényező határozza meg: az egyik a népgazdasági növekedés és a munkaképes (produktív) korú népesség-szaporulat viszonya; a másik a munkaképes korú és kereső népesség viszonya. Az előbbi demográfiai, az utóbbi foglalkoztatottsági viszonyokat fejez ki. A demográfiai forrás fokozatosan csökkent a természetes szaporodás csökkenő mértékei miatt. 1981-ben fordult elő először, hogy nem volt természetes szaporodás, hanem természetes fogyás. Ami a foglalkoztatottságot illeti: férfiak esetében a demográfiai maximumon, a nőknél a társadalmi maximumon van.

II. Foglalkoztatáspolitikánk a gyakorlatban

A háborút követő súlyos munkanélküliséget 1949-ig lényegében felszámoltuk. 1950-től az elsődleges cél már nem a rendelkezésre álló munkaerő foglalkoztatása volt, hanem már a szinte korlátlan munkaerőhiánnyal jelentkező ipar szükségleteinek a kielégítése. Az 50-es évek elején a foglalkoztatottak száma évente mintegy 250 ezer fővel nőtt. A gazdaság nagyarányú ágazati átrendeződésének hatására jelentős társadalmi mobilitás zajlott le, amely sok nemkívánatos jelenséggel párosult.

A mezőgazdaságban az élőlomb elvándorlást nem követte a technikai fejlődés, a földterületek megművelhetlenné váltak, szakképzetlen munkaerő alkotta az ipari munkásság zömét. A gazdaságpolitikában bekövetkezett változások hatására 1953-ban megtorpant a foglalkoztatottsági szint addigi rohamos növekedése, szükségessé vált az addigi gazdaságpolitikai gyakorlat ártértékelése. Az 1953—56 közötti határozatlan gazdaságpolitikai gyakorlat hatására megindult a munkaerő visszaáramlása a mezőgazdaságba. Ez tovább növelte az iparban már meglévő munkaerőhiányt.

1956-ot követően a gazdaság konszolidálásáig átmeneti munkanélküliség jelentkezett, 1958 után a munkaerőhelyzet stabilizálódott. A kollektivizálás megindulása munkaerőt szabadított fel a mezőgazdaságban, ez lehetővé tette az iparban foglalkoztatottak számának gyors növelését, amely a gazdaság dinamikus növekedését hozta maga után. A növekedésnek ez a formája magában hordozta a korlátját is, melyet a mezőgazdaság munkaerő-leadó képessége jelentett. 1964-ben a gazdasági vezetés felismerte, hogy az időközben kialakult munkaerőhiány az addigi gazdasági gyakorlat következménye. Az 1968-ban bevezetett gazdasági reform a foglalkoztatás és munkaerő-gazdálkodás tekintetében is változásokat jelentett. Az új gazdaságpolitikai koncepcióhoz jobban illeszkedő foglalkoztatáspolitikára több elképzelés, koncepció született. Már ekkor felvetődött a hatékonyabb foglalkoztatás érdekében a munkanélküliség elfogadtatása. Ezt a koncepciót elvetették. Sőt a munkanélküliségtől való félelem azt eredményezte, hogy a szabályozórendszerbe olyan „fékeket” építettek be, melyek a hatékonyság szempontjából gátlóak voltak. A 60-as évek végén olyan intézkedésekre is sor került, melyek több százezer dolgozó munkaidejének megfelelő mértékben csökkentették a társadalmi munkaidőállapotot. Ebben az időszakban vezették be a gyermekgondozási szabadság és segély intézményét, kiszélesítették a kordedvezményes nyugdíjakat, leszállították a termelősövetkezeti tagok nyugdíjkorhatárát.

A reform gazdaságpolitikai célkitűzései között szerepelt ugyan az intenzív gazdasági növekedésre való áttérés, de a munkanélküliségtől való félelem miatt a szabályozókba beépített „fékek” ösztönöztek a hozamkritériumok nélküli foglalkoztatás maximálására. Emellett mesterségesen, jogi eszközökkel csökkentették a társadalmi munkaidőállapotot. Mindez a túlzott munkaerőigény további fennmaradását szolgálta. Végül is a munkaerőhiányt nem a demográfiai helyzet indokolja, hanem az, hogy a termeléspolitika és foglalkoztatáspolitikai között strukturális inkonzisztencia alakult ki.

A gazdaság fejlődésével járó strukturális átrendeződés átalakította a foglalkoztatás ágazati struktúráját is, amelynek a 70-es években a következő főbb jellemzői alakultak ki: a mezőgazdaság még munkaerő-leadó ágazat volt, a munkaerő az ipar, az építőipar, a kereskedelem, a szolgáltatás foglalkoztatottságát növelte; a szolgáltatás már nemcsak a primér, hanem a szekunder ágazatokból is vont el munkaerőt; az infrastruktúrában foglalkoztatottak létszámának növekedési üteme már a 70-es évek elején magasabb volt, mint az iparé, vagy az építőiparé.

A 80-as évek első felében, a VI. 5 éves terv időszakában folytatódott az aktív keresők számának és arányának csökkenése. A népesség száma, ezen belül az aktív keresők száma is évről évre csökkent. Az aktív keresők aránya a népességen belül az 1981. évi 46,8%-ról 1986-ra 45,8%-ra csökkent. 100 aktív keresőre jutó inaktív és eltartott 1981-ben 114, 1986-ban pedig 118 fő.

Az aktív keresők állományának ágazati összetételét a 80-as évek első felében az alábbiakban jellemezhetjük:

Az anyagi ágakban dolgozók számának és arányának fokozatos visszaesése jellemző. Az anyagi ágakban 1981-ben 4 millió 110 ezer, 1986-ban 3 millió 907 ezer aktív kereső dolgozott, a csökkenés tehát több mint 200 ezer fő. E tendencia kisebb arányváltozást is maga után vont: míg 1981-ben az anyagi ágak az aktív keresők 82%-át, addig 1986-ban 80%-át foglalkoztatták. Az anyagi ágakban végbemenő lemorzsolódás döntő tényezőjének bizonyult, hogy folytatódott az iparban és építőiparban dolgozók számának és arányának csökkenése. Az iparban 1986 elején 113 ezerrel (6,8%-kal), az építőiparban 48 ezerrel (12,1%-kal) dolgoztak kevesebben aktív keresőként, mint 5 évvel ezelőtt. Az ipar és az építőipar részesedése az aktív keresők foglalkoztatásában az adott időszakban 40,7%-ról 38,6%-ra csökkent. A közlekedés, a posta és távközlés, a vízgazdálkodás, valamint az egyéb anyagi tevékenység területén dolgozók száma és aránya 1981 óta kevésbé változott. Az anyagi ágazatok közül egyedül a kereskedelemben mutatkozott lényegében folyamatos növekedés, amely mintegy 20 ezres (4,4%-os) többletet eredményezett, miáltal az ebben az ágban foglalkoztatott aktív keresők aránya is némileg nőtt (9,8%-ról 10,4%-ra).

Témánk szempontjából különös figyelmet érdemel a mezőgazdaság és erdőgazdálkodás területén dolgozók számának alakulása. Az történt ugyanis, hogy ebben az ágban dolgozók számának huzamosabb idő óta tartó csökkenését a 70-es évek végén és a 80-as évek elején átmeneti növekedési periódus váltotta fel. Az elmúlt évtized második felében ugyanis fokozatosan mérséklődött, majd gyakorlatilag megszűnt a mezőgazdaságból a más népgazdasági ágakba — elsősorban az iparba és az építőiparba — irányuló tömeges eláramlás. Sőt átmenetileg be-, illetve visszaáramlás is jelentkezett. E változásban szerepet játszott a mezőgazdasági és nem mezőgazdasági munkaterületek között korábban meglévő jövedelemkülönbségek kiegyenlítődése, valamint az, hogy a műszaki fejlődéssel és a melléküzemágak növekvő jelentőségével kapcsolatban az ágazaton belüli átrétegződés került előtérbe. A VI. 5 éves terv második részében azonban a mezőgazdaság és erdőgazdálkodás aktív keresőinek száma ismét visszaesett. 1984-ben és 85-ben viszonylag jelentős csökkenés zajlott le, aminek következtében ebben az ágban dolgozó aktív keresők állománya 68 ezer fővel (6,4%-kal) kisebb az 5 évvel korábbinál. A mezőgazdaság és erdőgazdálkodás jelenleg az aktív keresők egyötöd részét foglalkoztatja.

A nem anyagi ágak jelentőségének a 70-es évek elején megindult növekedése a gazdasági-társadalmi fejlődés szükségszerű következménye, amely tükrözi a lakosság igényeinek, életmódjának a változását. A nem anyagi ágakban a szolgáltatások fejlesztésével kapcsolatos többletmunkaerő-szükséglet fedezetét csak részben biztosította az, hogy az első ízben munkát vállaló viszonylag kis létszámú fiatalság a korábbinál fokozottabban törekedett a terciér jellegű ágakban való elhelyezkedésre. A létszámgény jelentős hányadát tehát más népgazdasági ágakból — elsősorban az iparból és építőiparból — a szolgáltatási szférába irányuló munkaerőmozgás fedezte. Ehhez természetesen hozzájárult az, hogy az ipar egyes ágazataiban a termelés visszafogottabb növelése, az építőiparban pedig a beruházási tevékenység mérséklése folytán felszabadultak bizonyos belső munkaerő-tartalékok, bár a munkaerőmozgást nem a vállalati kezdeményezésű szervezett átcsoportosítás határozta meg. A nem anya-

gi ágakban végül is 1986 elején 65 ezerrel (7,2%-kal) többen dolgoztak, mint 5 évvel korábban. Az évenkénti átlagos növekedés 13 ezer főt tett ki, ami az előző 5 éves terv évi átlagos növekedéséhez képest alacsonyabb (mintegy évi 4 ezer fővel). A szolgáltatási dolgozók részaránya 1981—86 között 18%-ról 20%-ra nőtt.

III. Az ipar és a mezőgazdaság közötti munkaerőmozgás jellegzetessége napjainkban

A hetvenes évek közepétől fokozatos létszámcsökkenés jelentkezett a szocialista iparban. Ez a jelenség kezdetben magukat a vállalatokat meglepte. Az ipari létszám csökkenésével párhuzamosan a mezőgazdaságban a hetvenes évek közepén megállt a korábbi évekre jellemző erőteljes létszámfogyás, majd a 80-as évek elején évi 20—30 ezer fővel nőtt a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma. A mezőgazdaság ipari üzemében 1975 és 1984 között 71 ezerről 144 ezerre nőtt a fizikai létszám. A mezőgazdaság és az ipar közötti munkaerőcsere 1970-es évek közepétől 1982-ig a mezőgazdaság javára megnyilvánuló többlettel zárult. A teljes körű munkaerő-forgalmi adatok szerint 1980-ban 33 ezer fő cserélte fel ipari munkahelyét mezőgazdaságira, miközben a mezőgazdaságból 24 500 fő távozott az iparba. 1983 fordulatot jelentett a két népgazdasági ág munkaerő-forgalmában, mert az ipari szabályozás normativitásának fokozódása, a bérszabályozási rendszer változásai növelték az ipar munkaerő-megtartó képességét. Az ún. vállalati gazdasági munkaközösségek (vgmk-k) létrejöttével az ipari üzemekben is lehetővé vált a többletmunka-jövedelem szerzése. Így napjainkban az ipari létszámfogyás üteme mérséklődött, és az ipari vezetők már nem elsősorban a mezőgazdaságot teszik felelőssé a munkaerőgondokért. A két népgazdasági ág közötti munkaerőmozgás jelenleg is fennáll, és ha az egyenleg már nem is a mezőgazdaság többletét mutatja, továbbra is érdekes a kétirányú munkaerő-áramlásból az a jelenség, amely az iparból a mezőgazdaság felé irányuló mozgást mutatja. Feltevésünk szerint az iparból a mezőgazdaságba vándorló munkaerő számára a mezőgazdaságban végzett ipari tevékenység terjedése teremt munkaalkalmat.

E szokatlan és újszerű mozgással kapcsolatban két kérdés érdemel figyelmet: az egyik az, hogy miért éri meg a mezőgazdaságnak, hogy jelentős mértékű kiegészítő tevékenységet folytasson, a másik az, hogy miért éri meg a dolgozónak, hogy ipari munkahelyét elhagyva mezőgazdasági termelőszövetkezetekben vállaljon munkát. A címben megjelölt témánk szempontjából és terjedelmi okokból a második kérdésre adandó válasz látszik helyénvalónak és célszerűnek. Az első kérdésre adandó válasz ugyanis feltételezné az árszabályozás, a jövedelemszabályozás, valamint a bérszabályozás részletesebb elemzését. Ezzel kapcsolatban csak annyit jegyzünk meg, hogy a mezőgazdaságban végzett ipari tevékenység normatívabb, költségérzékenyebb és nyereségérdekeltebb. Ezek a tényezők kedvező értékesítési lehetőség esetén megteremtik a feltételeit annak, hogy kis méretei és alacsonyabb eszközigenye miatt rugalmas alkalmazkodásra képes termelőszövetkezeti ipari üzemek betörjenek a piaci résekbe.

Ami a második kérdésre adandó választ illeti, az feltételezi, hogy az iparból a mezőgazdaságba (vissza-)áramló munkaerő jellemzőit szemügyre vegyük. A mozgás szempontjából a következő kérdések érdekelhetnek különösen bennünket: tömeges-e az iparból a mezőgazdaságba irányuló munkaerőmozgás?; elsősorban a kvalifikált dolgozókat érinti-e?; elhagyják-e szakmájukat a szakképzett ipari dolgozók a mezőgazdaságban?; az elérhető magasabb jövedelem vagy a munkahely és a lakóhely közelsége motiválja-e az iparból a mezőgazdaságba irányuló mobilitást? Ezekre a

kérdésekre a Központi Statisztikai Hivatalban 1983-ban végzett reprezentatív vizsgálat eredményeinek felhasználásával lehet megadni a választ.¹

A minta alapján 200—220 ezer főre tehető az elmúlt évtizedben az ipari munkahelyet mezőgazdaságiért elhagyók száma; és mintegy 180—200 ezer fő volt, aki korábbi mezőgazdasági munkahelyét iparira változtatta. Tíz év alatt összességében mintegy 20 ezer főt veszített az ipar. Ez nem számottevő, de ha hozzávesszük, hogy a 60-as években a mezőgazdaság jelentette az ipar számára a legjelentősebb munkaerőforrást, továbbá, hogy a 80-as évek elején átmenetileg nagyobb volt az ipar vesztesége, érthető az ipari vezetők kétségbeesése. Ha azonban megvizsgáljuk a mezőgazdaságba került munkaerő összetételét, látható, hogy tömegesen nem a magasán kvalifikált dolgozók váltottak népgazdasági ágat.

Ami a munkahely-változtatók általános jellemzőit illeti: 1978 és 1983 között az iparból a mezőgazdaságba áramló munkaerő túlnyomó többsége (88%-a) fizikai foglalkozású. Mivel az iparban foglalkoztatottakon belül a fizikaiak aránya 80, a mezőgazdaságban foglalkoztatottakén belül pedig 85%, így a munkaerőforgalomban a fizikaiak aránya nagyobb. A fizikai foglalkozási munkahely-változtatók nagy része (63%-a) betanított vagy segédmunkás, és csak 37%-a szakmunkás. Ez azt jelenti, hogy a fizikai munkaerő-forgalomban a szakmunkás arány kisebb, mint az ipari (40%) vagy a mezőgazdasági (40%) szakmunkás arány. A munkahely-változtatók többsége a fiatalabb korosztályba tartozik. A fizikai foglalkozásúak leggyakrabban 20—29 évesek, a szellemi foglalkozásúak között a 30—39 évesek változtatnak munkahelyet. Sajátosság továbbá az is, hogy viszonylag nagy (30%) a 40 évnél idősebb munkahelyet változtatók aránya a fizikai foglalkozású nők körében, a férfiaknál ugyanez az arány csak 20%. A nőknél ugyanis a megállapodott életkorban nem az anyagi boldogulás, hanem inkább a lakóhelyhez közelebbi munkahely a változtatás motívója. A szellemi foglalkozásúak esetében pedig a fiatalabb korosztály a mobilabb, az idősebb nők már ritkábban változtatnak munkahelyet. Így a munkahelyet változtató nem fizikai (szellemi) foglalkozású nőknek csak 20%-a idősebb 40 évnél, a férfiaknál pedig 40%-a idősebb 40 évnél. Az idősebb férfiak számára a mezőgazdasági munkahely inkább jelenthet vezető beosztást, kedvezőbb anyagi lehetőségeket, vagy szakmai előmenetelt, esetleg újrakezdést is ígér.

A munkahely-változtatók iskolai végzettségét, szakképzettségét illetően a főbb jellemzők a következők: az ipari munkahely után mezőgazdaságban elhelyezkedők iskolai végzettsége némileg elmarad az iparban dolgozók átlagától, de a mezőgazdaságban dolgozókat viszont meghaladja. Vagyis a munkaerőmozgás nem csökkenti az ipar átlagos iskolázottsági szintjét, viszont növeli a mezőgazdaságét. A fizikai foglalkozású munkahely-változtatók között valamivel kevesebb a középszintű végzett, mint az iparban dolgozók egészében. A mezőgazdaságba távozó szellemi foglalkozásúaknál a gimnáziumi végzettség gyakoribb, mint az ipar átlagában, a felsőfokú végzettségnek aránya viszont kisebb, mint az ipar egészében. Az iparból a mezőgazdaságba távozó munkaerő besorolása és tényleges szakképzettsége között nagyobb a szakadék, mint az iparban foglalkoztatottak egészénél. Gyakori, hogy szakképzettségük ellenére betanított vagy segédmunkásként vállalnak munkát. A távozók közel 41%-a szakképzettséggel rendelkezik, de csak 37%-uk helyezkedik el szakmunkásként. A foglalkozási szerkezet a régi és új munkahelyeken a következő képet mutatja: a távozó szakképzett fizikai dolgozók körében a lakatos, a gépjármű, a motorszerelő, vegyivari, az élelmiszeripari és az építőipari munkakörök nagyobb

¹ Forrás: Osváth Zsuzsa: Az iparból a mezőgazdaságba áramló munkaerő. Statisztikai Szemle 64. évf. 1. sz. 1986. január.

súllyal szerepelnek, mint az ipar egészében. Ezek azok a munkakörök, amelyekben a mezőgazdaság konkurrenciát teremt. Az új munkahelyen a nem ipari munkát végzők aránya mindössze 12%. Eredeti foglalkozásuknál leginkább a faipar, építőipari, illetve lakatos munkakört betöltők maradnak.

A munkahelyet változtatók ágazati hovatartozását illetően megállapítható, hogy elsősorban a gépipari és a könnyűipari ágazatokból kerültek a mezőgazdaságba. Az is jellemző, hogy a gépiparból, az építőanyag-iparból, a vegyiparból ezen ágazatok iparban betöltött súlyánál nagyobb arányban távoztak a mezőgazdaságba. Munkahelyváltások területi fekvése szerinti jellemzőit illetően az állapítható meg, hogy az áramlás fele részben megyén belüli mozgást jelent, 40%-ban budapesti munkahelyet hagynak el, és mindössze 10%-ban fordul elő két megye közötti munkaerő csere. A munkahelyváltatások fele a lakóhellyel azonos helységben zajlik, további 26%-a a változtatás után sem kerül a lakóhellyel azonos munkahelyre, így csak 24%-ban meghatározó a mobilitási döntésekben a lakóhelyhez való közelség.

Ami a kereseti viszonyokat illeti az előző és a jelenlegi munkahelyen: az ipari szakemberek többnyire, a mezőgazdasági termelőszövetkezetekbe távozók munkahely-változtatásának alapvető indítékát az elérhető magasabb jövedelemben látják. Annak ellenére, hogy a makrostatisztikai adatok szerint a bérek és keresetek átlaga a mezőgazdaságban alacsonyabb, mint az iparban, elterjedt nézet, hogy a tsz-melléküzemágakban kiugróan magas jövedelemhez lehet jutni.

A munkahely-változtatók bére a belépés időpontjában csak néhány besorolási kategóriában magasabb a kilépéskori bérüknél. A szellemi foglalkozásúak és a szakmunkások alapbére jelentősen meghaladja az előző (ipari) munkahelyen elért bért. A szakmunkás férfiak alapbére óránként átlagosan 1,40 forinttal, a szellemi foglalkozású nőké havi 300 forinttal emelkedik az új munkahelyen. A betanított munkások és a férfi segédmunkások általában azonos bérrel változtatnak munkahelyet. A szakmunkás és segédmunkás nők alapbére az új munkahelyen elmarad a régítől. Ez talán azzal magyarázható, hogy a női szakmunka presztízse alacsonyabb a termelőszövetkezetekben, mint a férfiaké. Csoportvezető inkább férfi szakmunkás, mint női, a férfiak körében ez gyakran indokoltá teszi a magasabb bért. A munkahely-változtatók bérében egyébként erős szóródás tapasztalható, a női szakmunkások alapbére Pest megyében nőtt, más megyékben pedig csökkent. Az alapberekben meglévő különbségeket tovább erősítik az ipari és a mezőgazdasági egyéb jövedelmekben megmutatkozó különbségek.

A mezőgazdasági üzemek rugalmasabb munkaidejével és lakóhelyhez való közelségével magyarázható, hogy kisebb a betegség, szabadság miatti munkaidő-kiesés, mint az iparban. Ugyanakkor több a ledolgozott munkaidő a mezőgazdaságban, mint az iparban. Így a havi bérek eltérnek a besorolás szerinti bérektől a mezőgazdaságban.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetekben dolgozóknak további jelentős bevételeik származik a háztáji gazdaságokból. Adatok főként a háztáji megváltásban részesülőkől vannak. Az adatok azt mutatják, hogy az iparból a mezőgazdasági termelőszövetkezetekbe áthelyezkedett dolgozók 40%-a részesült háztáji megváltásban, melynek fejenkénti havi átlaga 478 Ft. A megváltásban nem részesülők jövedelmét minimálisan vehetjük a háztáji megváltás átlagos értékével azonosnak. Kimutatható, hogy a munkahely-változtatók 1982. évi havi átlagjövedelme legalább (4277+478) 4755 forint volt, szemben az iparban foglalkoztatottak 1982. évi 4692 forintos átlagkeresetével.

Összegezve: Bár 1978 és 82 között az ipar és a mezőgazdaság közötti munkaerő-forgalom a mezőgazdaság javára zárult pozitív egyenleggel, a helyzet, munkaügyi

nézőpontból, nem tekinthető aggasztónak. Egyébként 1983 óta érezhetően csökkent a mezőgazdaság munkaerő-elszívása, de még a legkritikusabb időszakról is elmondható, hogy a mezőgazdaság munkaerővonzása nem elsősorban a hiányszakmákban jelenik meg, nincs lényeges jövedelmi különbség a népgazdasági átlaghoz képest, ugyanakkor a területi egyenlőtlenségek miatti foglalkoztatási nehézségekben határozott segítséget jelent a mezőgazdasági üzemek léte.

A népgazdaság ágazati szerkezetében nem jelent ágazati visszarendeződést az iparból a mezőgazdaságba áramló munkaerő, a mezőgazdasági tevékenységet végzők hányadának további csökkenése tapasztalható. A munkaerő-vándorlás nem változtatja meg a két népgazdasági ág szakképzettségi szintjét sem lényegesen. Ennek az a magyarázata, hogy az iparban dolgozók átlagos szakképzettségi szintje magasabb a mezőgazdaságban dolgozóknál, és általában nem a legképzettebb munkaerők hagyják el az ipart, a mezőgazdaságban pedig nagy számban alkalmaznak szakképzetlen (női) munkaerőt.

Úgy tűnik azonban, hogy a budapesti ipar számára az országos átlagnál nagyobb konkurrenciát jelentenek a mezőgazdasági termelőszövetkezetek, de a két népgazdasági ág közötti munkaerő-forgalomban abszolút értékben a budapesti ipar jut előnyhöz.

A mezőgazdaság és az ipar között a munkaerőáramlás iránya általában a munkavállalók számára kedvezőbb munkakörülményeket és kereseteket biztosító ág. A vizsgált időszakban 1982-ig a mezőgazdaság vonzereje volt erősebb. Azóta valamelyest nőtt az ipar vonzereje, munkaerő-megtartó képessége pl. a különböző vállalkezési formák terjedése révén. A két népgazdasági ág közötti munkaerő-forgalom időszakonként eltérő ütemben, de továbbra is tart a mezőgazdaságba történő visszaáramlás. Ez elsősorban a foglalkoztatási nehézségek miatt távolabbi (ipari) munkahelyekre elvándorolt munkaerő egy részének visszatérését jelenti.

IV. Termelőszövetkezeti szakemberek munkahely-változtatásának jellemzői az 1980-as évek elején

A MEM Stagek kimutatása szerint 1984-ben több mint 30 ezer vezető és szakember dolgozott a szövetkezetekben, ebből 10—15 ezer sajnálatos részese a fent jelzett munkahely-változtatásnak 5 éves perióduson belül. Ennyi szakember van útban a gazdaságok között, és még nem, vagy már nem vesz részt teljes energiával a termelő tevékenységben.

Ez a jelenség azért is különös figyelmet érdemel, mert ha igaz, hogy jó minőségű terméket magas színvonalon csak kvalifikált munkaerő képes előállítani, akkor a szakmai ismeretek valamiféle reneszánszára van szükség. A vezetők és szakemberek fent jelzett fluktuációja nem látszik megerősíteni a szakmai ismeretek reneszánszának folyamatát, hiszen a fluktuációban szereplő vezetők és szakemberek az agrárértelmisség egy problematikus csoportjának vehetők, mely csoport helyzete, közérzete, munkához és szervezethez való viszonya maga is problematikus.

Amikor a szakemberek közérzete romlik és népes csoportjaiknál egzisztenciális problémák válnak meghatározóvá, akkor csökken a szakma megtartó ereje, növekszik a munkahely, a gazdaság végleges elhagyása, megnő a fluktuáció, a szervezetet elhagyók száma. Amennyiben ez nemcsak egyes munkahellyel, hanem a szakmával való elégedetlenséget, szakítást is jelent, a helyzet a termelőszövetkezetek számára kritikussá is válhat, mert stagnálást, netán a szervezet romlását idézheti elő.

A munkaerőmozgásnak ehhez a típusához szakmai körökben olyan megfogal-

mazások kapcsolódnak, mind a mai napig, amelyek elég makacsul tartják magukat anélkül azonban, hogy helyességüket alaposabb elemzésekkel támasztották volna alá, inkább csak lokális jellegű példákkal bizonyították. A sokféle vélekedés köréből emeljünk ki néhány jellemzőt: a fluktuáció mögött napjaink generációváltása húzódik meg, így csak időszakos jelenség, mely pozitívan értékelendő; egészséges minőségi csere az indítéka, ahol a szakképzetlen vezetőket váltják fel a magasán képzett szakemberek, s mint ilyen folyamat, feltétlenül jóirányú jelenség; egyértelműen a gyenge képességű szakemberek hagyják el a szövetkezetet, nem kell őket sajnálni, mert akik helyben maradnak, azok minőségileg magasabb vezetői értékek hordozói, így tehát egy természetes szelekció; a vezetői karrier természetes kísérője, hogy az alacsonyabb beosztásokból eltávoznak és új helyen magasabb beosztásokban helyezkednek el; az igazgatás, az ipar területéről a mezőgazdaság megsegítésére érkezők beilleszkedése, illetve számukra megfelelő hely készítése, keresése a mozgások indítéka; a képzés fogyatékosága felelős a jelenség kialakulásáért, az egyetemeken nem a gyakorlat számára képezik a szakembereket; a fogadókészség hiánya az oka, hogy gyorsan eltávoznak, mert az üzemek nincsenek felkészülve a szakemberek fogadására.

A Szövetkezeti Kutató Intézet egy munkacsoportja empirikus vizsgálatában a vezetők és szakemberek azon csoportját elemzi, akik egy 5 éves intervallum alatt munkahelyet változtattak, eltávoztak a szövetkezetből, vagy ez alatt az idő alatt érkeztek más munkahelyről. Vizsgálatuk tárgya tehát a szakemberek és vezetők munkahely-változtatása, fluktuációja.²

Az empirikus vizsgálatok alapján készült tanulmányt felhasználva tekintsük át a fent megjelölt fluktuáció jelenségét, motíváló tényezőit, objektív és szubjektív elemeit, valamint a levonható következtetéseket, javaslatokat.

Az említett vizsgálat az ország három tájegységének megfelelően egy-egy megyében, összesen 187 termelőszövetkezetben, 4533 fluktuáló vezető adatait, és kérdőíves interjú alapján kapott válaszait dolgozta fel. Ez az összes termelőszövetkezet 15%-ának vizsgálatba vonását jelentette, és a 187 gazdaság vezetésszervezete személyi állományának 50%-át érinti, azt az 50%-ot, amelyik a problematikusabb fele a vezetésnek. Ez a széles minta kellő toleranciával országos átlagnak elfogadható. A vizsgált gazdaságok vezetői és szakemberlétszáma 1980-ban 4785 fő volt, 5 éves intervallum alatt eltávozott 1991 fő, azaz az állomány 41,6%-a, a szervezetbe érkezett 2542 fő, azaz 53%. A vezetők és szakemberek mintegy 50%-a tehát kicserélődött 5 év alatt. Ilyen mértékű fluktuáció magasnak értékelhető, mert ez már túlmutat a szervezet nyitottságának elvén, a stabilitás veszélyét rejti magában. Ennélfogva túl nem hangsúlyozható jelentősége van annak, hogy a szövetkezeti vezető szervek, rajtuk keresztül pedig áttelesen az állami szervek hogyan értékelik a mobilitást, illetve annak szélsőséges esetét, a fluktuációt. Sokan vélekednek úgy, hogy ez csupán regionális jelenség, a mobilitás szintje megyénként és szövetkezetenként változik, így nincs átfogó jelentősége.

A vizsgálatok ezzel szemben azt bizonyítják, hogy struktúráját illetően országosan ható elemekből tevődik össze, és a helyi sajátosságok csupán intenzitásának foka és a különböző motíváló tényezők nagyságrendjében mutatnak eltérést. A vizsgálatok alátámasztják azt a meggyőződést, hogy plurikauzális jelenségről van szó.

A tanulmány részletes elemzésének interpretálását mellőzve, néhány összegező megállapításra törekszünk csupán.

Összevetve az eltávozottak és érkezettek beosztás szerinti bontását, az alábbiak tűnnek ki: a tsz-elnök és elnökhelyettesi beosztásnak az eltávozottak és érkezettek

² Lásd: Dr. Mesztyiczky András: Termelőszövetkezeti szakemberek munkahelyváltogatása. (Vezetői fluktuáció 187 gazdaságban.) SzKI Közlemények 189. 1985.

esetében egyaránt 5%-ot tesznek ki: a termelés első számú irányítója esetében ez a szám eltávozottaknál 5,9, míg az érkezeteknél 2,9%; a pénzgazdálkodás első számú irányítói beosztásban pedig 5,0, illetve 4,0%; főágazat-vezetőknél 12,6, illetve 11,6%-os az arány; gép- és energiaszolgáltatás esetében a megfelelő hányadok 13,5 illetve 13,7%; a növénytermelés-ágazat esetében 24,1, illetve 21,8%, míg az állattenyésztés esetében 12,0, illetve 18,1%. Az állapítható meg, hogy a főmezőgazdászoknál egyértelműen látszik a fluktuáció magasabb intenzitása, kétszer annyian távoztak a pozícióból. A főágazatvezetők és a növénytermelés agronómusainál ugyancsak magasabb az eltávozottak aránya. Egyedül az állattenyésztésnél tapasztalható feltöltődés.

A szakmai képzettség összevetése a következő képet mutatja: az eltávozottak 36,4%-a, az érkezetek 20,7%-a egyetemet végzett; főiskolát, felsőfokú technikumot végzetek esetében a megfelelő hányadok 16,4%, illetve 25,7%; a technikumot, gimnáziumot végzetek az eltávozók 26,3%-át, az érkezeteknek pedig 37,6%-át teszik ki. Az egyetemi végzettségük tehát magasabb arányban távoznak, és sokan a szövetkezeten kívülre, mert az érkezetek között kisebb arányban látjuk őket. Igaz viszont, hogy az érkezeteknél a főiskolások képviselnek nagyobb arányt. Összevonva azonban az egyetemi és főiskolai végzettségük az eltávozottak között mintegy 53%-ot, az érkezetek között pedig csak mintegy 46%-ot képviselnek. Ezek a számok nem támasztják alá azt a vélekedést, hogy minőségi csere történik. Vegyük ehhez még hozzá, hogy a szakmunkás és általános iskolai végzettségük az eltávozottak között 11,7%-kal, az érkezetek között pedig 15,5%-kal vannak képviselve. Ez sem szól a minőségi csere mellett.

Ha azt vizsgáljuk, hogy a minta szereplői honnan érkeztek, akkor az állapítható meg, hogy megnőtt az ipar és csökkent az igazgatás, az intézmény aránya. Az eltávozottaknak ugyanis 10,5%-a ment az iparba, és az érkezeteknek 15,5%-a jött onnan, míg az igazgatás esetén ez a két szám 12,0, illetve 7,7%. Ha tekintetbe vesszük az előző (III.) pontban, az ipar és mezőgazdaság közötti munkaerőmozgásra vonatkozó, tárgyalt jelenséget, akkor ez a fajta fluktuációs jelenség összhangban van az ott mondottakkal is.

Ha most a jövedelmi pozíció oldaláról közelítjük az eltávozottakat és érkezőket, akkor az adatok alapján az állapítható meg, hogy az anyagiak szerepe a fluktuációban jelentős. Az alacsonyabb fizetési kategóriáknál az eltávozók aránya nagyobb, mint az érkezőké, a magasabb kategóriáknál pedig az érkezők aránya nagyobb. Például a 3001—4000 Ft-os fizetési kategóriánál az eltávozottaknak mintegy 28,2%-a van képviselve, míg az érkezőknek csak 20%-a. 7000 Ft-os fizetési kategóriát alapul véve viszont az eltávozottak 3,3%-ot, az érkezetek pedig 10,4%-ot képviselnek.

Ami a munkahely-változtatás indokait illeti, összegezhető a leglényegesebb motiváló tényezők: az eltávozottak 25,9%-át személyes viták motiválták, az érkezeteknél ez a hányad mindössze 11,8%; családi okok és érdekek az eltávozottaknál 11,0%-ot, az érkezeteknél pedig 20,6%-ot képvisel; a lakásviszonyok az eltávozóknál inkább motiváló tényező (10,9%), mind az érkezőknél (6,9%). A jobb anyagi lehetőségek mind a távozóknál, mind az érkezőknél jelentős hányadot képvisel (15,4, illetve 15,8%). Megállapítható, hogy a konfliktusok aránya jelentős és stabil mindkét csoportnál. Igaz ugyan, hogy a személyes viták az érkezőknél csak 11,8%-os hányadot képvisel, de ehhez hozzá kell tenni, hogy az érkezők jó része ezt elhallgatja.

A vezetői fluktuáció jellemző adatainak összegezése után néhány általános következtetés levonására adódik lehetőség.

A fluktuációt plurikauzális jelenségként kell kezelni, nem pedig sommásan. Ilyen megítélés esetén kisebb lépések és helyi szándékok is hozhatnak figyelemre méltó

eredményt. Külön ki kell emelni a termelőszövetkezetek vezetősége és önkormányzati szervei felelősségét és szerepét a szakmai vezetés helyzetének alakulásában.

A fluktuációban jellemzően fiatal korosztályok vesznek részt, tehát nem a generációváltás húzódik meg mögötte. Ez a fiatal szakemberek körültekintő fogadásának jelentőségét húzza alá. A fiatal szakembereknek nemcsak egzisztenciális, hanem beilleszkedési gondjaik is vannak, mindkét vonatkozásban támogatásra szorulnak.

Az iskolai szakmai képzettség vizsgálatánál az derült ki, hogy a kvalifikált szakemberek alkotják a fluktuáló tömeget, tehát nem felel meg a valóságnak az az állítás, hogy minőségi csere zajlik. Fokozottabban ügyelni kell éppen ezért a kongruenciára, a képzettségi szinten alul- vagy felülfoglalkoztatás káros következményekkel jár mind az egyén, mind az üzem számára.

Az is megállapítható, hogy az utánpótlás legfőbb csatornája a termelőszövetkezetek, tehát maga a mozgalom és az iskolák. A fluktuáció egyharmada a termelőszövetkezetekben körbe jár. Így lehet magasabb pozícióba jutni, nagyobb fizetést kapni, de így szabadulnak meg az alkalmatlan személytől. A szövetkezetek között tisztességesebb információra is szükség lenne, ne a megszabadulás szándéka és a csábítás motiváljon ebben. A szakiskolai utánpótlással kapcsolatban pedig szorgalmazni kellene, hogy a szövetkezetek tagjaik gyermekeit küldjék szakiskolákba, így növelhető lenne a mezőgazdasági indíttatásuk aránya.

A fluktuáció szempontjából az első három, ezen belül is az első év a legkritikusabb. Ennek alapján az üzembe érkezett szakemberrel különösen ebben az időszakban kell a kellő gondossággal foglalkozni.

Megállapítható az is, hogy általában az alacsonyabb fizetési kategóriából távoznak és magasabb fizetési kategóriába érkeznek. Mindenképp helyteleníthető, hogy a nagyobb fizetés elérésének járható útja a munkahely-változtatás legyen, mert csak magasabb funkcióval jár nagyobb fizetés. Ez a munkahely-változtatás honorálása. Ennek ellensúlyozása csakis teljesítménycentrikusabb bérdifferenciálással lehetséges és szükséges célszerűen.

A vezetői folyamatosság nézőpontjából különösen az jelent problémát, hogy a vállalatvezetői szinten a főagronómusok fluktuálnak legnagyobb arányban, valamint a mezőgazdaság két alapvető ágazatából, a növénytermelés és állattenyésztés területéről vándorolnak el sokan. A probléma gyökere az, hogy az üzemeken belül eme ágazatok nyereségszegénnyé váltak az alaptevékenységen kívüli tevékenységgel szemben.

Végezetül megemlíthető, hogy a fluktuáció motiváló tényezői között a lakás és más családi gondok, valamint negatív tényezők, mint pl. a személyes viták, nem megfelelő vezetői magatartás is jelentős szerepet játszanak. Az esetek nagy részében (a lakásgond kivételével) a gazdaságok maguk sokat tehetnek a kedvezőbb körülmények kialakításában. A munkahelyi biztonság, a megbecsülés, erkölcsi elismerés hiányának megszüntetésében ismét a gazdaságok tehetnek a legtöbbet.

Имре О.:

НЕКОТОРЫЕ АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ЗАНЯТОСТИ И МИГРАЦИИ РАБОЧЕЙ СИЛЫ

Настоящая работа рассматривает вопросы, взаимосвязанные с определенной точки зрения между собой, но эта группа вопросов обладает и особой самостоятельностью. Перечислим эти вопросы.

1. Взаимосвязь движения рабочей силы и сбалансированности, занятости и эффективного использования рабочей силы. 2. Политика занятости на практике. 3. Современные характерные черты движения рабочей силы между сельским хозяйством и промышленностью.

4. Характеристика изменения места работы специалистов кооперативов в начале 1980-х годов.

По первому вопросу рассматриваются проблемы, связанные со стремлением на формирование автономного рынка рабочей силы с точки зрения занятости, движения и использования рабочей силы.

Второй вопрос затрагивает некоторые характерные тенденции практики в политике занятости, а также — главные характерные черты отраслевой структуры занятости к началу 1980-х годов.

Третий вопрос касается необычных явлений движения рабочей силы между промышленностью и сельским хозяйством, а именно, — обмен местом работы в сфере сельского хозяйства и промышленности происходил в пользу сельского хозяйства. В связи с этим статья рассматривает черты циркулирующей рабочей силы.

В заключении работы поставлен вопрос о движущих мотивах миграции специалистов производственных кооперативов и подводятся итоги, связанные с флуктуацией.

Ottó Imre

SOME TOPICAL ISSUES OF THE EMPLOYMENT AND LABOUR TURNOVER

The study discusses four, interrelated group of questions, which from a certain standpoint, can also be interpreted separately.

1. The relation between labour turnover, balance of employment and efficient labour utilization. 2 our employment policy in practice. 3. The features of labour turnover between industry and agriculture, in our days. 4. The characteristic features of skilled labour force of the agricultural cooperatives at the beginning of the 1980s.

In connection with the first question, the author raises the questions connected with the endeavour to create a more autonom labour market from the point of view of employment, labour mobility and labour utilization.

In the second question some characteristic trends of the practice of employment policy are discussed and also the main features of the sectoral features of the employment which evolved by the beginning of the 1980s.

In the third section the article discusses the unusual, noval phenomenon of the labour turnover between industry and agriculture which appeared at the beginning of the 1980s. That is there is a backward movement of the labour force from industry into agriculture.

Finally the study discusses the motives behind the fluctuations of the scilled labour force of the agricultural cooperatives.

DR. MAYER LÁSZLÓ:

NÉHÁNY ADALÉK AZ USA MUNKÁSOSZTÁLY HELYZETÉNEK ALAKULÁSÁHOZ AZ 1980-as ÉVEKBEN

Bevezetés

A fejlett tőkés országok munkásosztály helyzete alakulásának vizsgálata mindig is igen izgalmas és sok vitára alkalmat adó kérdés volt. A kérdés erősen ideológiai töltésű, a két rendszer a szocializmus és a kapitalizmus közötti gazdasági versenyének egy igen fontos kérdése. Vajon képes-e a fejlett kapitalizmus tartósan és növekvő mértékben az egész lakosság — és ezen belül a döntő részt képviselő — munkásság számára a termelőerők fejlődésével arányos növekvő életszínvonalat biztosítani. Ha igen, akkor a munkásságnak nincs szüksége a társadalom forradalmi átalakítására, a szocialista társadalom kialakítására. Ezt az érvet igen gyakran olvashatjuk a polgári irodalomban.

Az amerikai munkásosztály helyzetének vizsgálata ebből a szempontból különösen fontos, hiszen a világ egyik leggazdagabb országáról van szó, valamint e tekintetben a közvéleményben a leggyakrabban a leegyszerűsített, felszínes információkon alapuló illúziók. Az utóbbi években az angol nyelv divatba jött, a táncdalok, reklámszövegek stb. és a TIT-nyelvtanfolyamok nyelvi összetétele is világosan mutatja ezt. Ez az USA-életforma és ezen belül az anyagi életszínvonal iránti érdeklődést és gyakori leegyszerűsített információk elterjedését jelentősen megnövelte. Ez az ún. „anglománia” azonban sajnos nem járt együtt az angol, amerikai társadalmi gazdasági valóság — esetleg angol nyelvű információs anyagokra — támaszkodó, széles körű, átfogó, tudományos elemzésével.

Ahhoz, hogy a mai USA munkásosztályának helyzetéről reális, tudományos képet kapjunk, *íörténeti és rendszerszemléleti* megközelítést kell alkalmaznunk. Ezek mellett fontos dolog, hogy eredeti anyagokat, statisztikákat, grafikonokat, amerikai folyóiratcikkeket sokoldalúan tanulmányozzuk. Az utóbbi években az amerikai sajtóban, folyóiratokban sokszor drámai képekkel, grafikonokkal illusztrálva egyre több cikk jelenik meg a lakosság anyagi helyzetéről. Meglepő, de tény, hogy e cikkek jelentős része nagyon sötét képet fest a helyzetről. Ha ezeket az információs forrásokat alaposabban tanulmányoznánk, sokkal kiegyensúlyozottabb, tudományosabb képünk lenne a valóságról. Ezeket az anyagokat fel kell használnunk, mert az objektív valóságot tükrözik. De miért érdeke az amerikai polgári, közgazdász, szociológus, társadalomkutató stb. személyeknek e tekintetben az objektív valóság, igen gyakran az elég sötét valóság feltárása. Érdeke azért, mert az *USA gazdaságpolitikája, szociálpolitikája* csak akkor lehet valamennyire is sikeres, ha objektív valóságra épül. Azt is tudomásul kell vennünk, hogy a társadalomtudományi kutatók, statisztikusok *tudományos becsületbeli* érzése is hozzájárul az őszinte feltáráshoz. A régeni gazdaságpolitika, szociálpolitika *bírálati, ellenzői* is érdekeltek az igen gyakran komor társadalmi-gazdasági valóság feltárásában. A továbbiakban a munkásosztály helyzetének alakulását a már hagyományosan alkalmazott *abszolút és relatív* helyzet vonatkozá-

sában vizsgáljuk. Ez a megközelítési mód logikus, kifejezi az objektív gazdasági helyzetet és azt, ahogy az emberek is saját helyzetüket egy korábbi állapothoz és mások helyzetéhez viszonyítják.

Az USA-munkásosztály¹ abszolút helyzetének alakulása

1. Az USA gazdasági fejlettségi szintje

Az Egyesült Államok a világ egyik legfejlettebb országa. A XIX. század második felében lezajló iparosodás a hatalmas természeti kinccsel és óriási beáramló munkaerővel párosulva viharos fejlődésen ment keresztül. A két világháború is hatalmas lökést adott gazdasági fejlődésének, míg a fő versenytársai (Anglia — Németország) óriási károkat szenvedtek. A második világháború után Németország, Japán, Olaszország gazdasági „csodákat” valósítottak meg, rendkívül gyors ütemű növekedést produkálva, de mégis — a vizsgálándó évtized kezdetén legalábbis (1970 körül) az USA maradt a vezető világgazdasági hatalom.

*Néhány legfontosabb tőkés ország 1 főre eső GDP-je folyóáron USA dollárban
1983-ban²*

USA	14 000	Finnország	9835
Svájc	15 000	Franciaország	9422
Norvégia	13 000	Olaszország	6248
NSZK	10 700	Portugália	2030
Svédország	10 996	Spanyolország	4170
Japán	9 701	Törökország	1127
Dánia	10 959	Etiópia	200
Kanada	12 123		

Ezek az adatok természetesen jó adag bizonytalansági tényezőt tartalmaznak, a nemzeti termék esetleg eltérő számítási módjai, valutaárfolyamok átszámítási kulcsai miatt. Mindezek ellenére fontos, átfogó gazdasági fejlettségi mutatók. Megdöbbentő az a csaknem 70-szeres különbség, ami a legfejlettebb USA és a legelmaradottabb ország, Etiópia között van.

Mint az adatokból látjuk, az USA esetében a világ egyik leggazdagabb országáról van szó, ennek vizsgálata sok tekintetben megmutatja más fejlett tőkés országok helyzetét is.

2. A munkásosztály (kék és fehér galléros egyaránt) helyzetének alakulását a már ismert abszolút helyzet és relatív helyzet alakulása bontásában célszerű vizsgálni. Az USA-munkásosztály abszolút helyzetalakulásának legátfogóbb mutatója a reálbér. Vizsgáljuk meg közelebbről tehát, vajon a reálbér hogyan alakult. A szélesebb körű történelmi áttekintés kedvéért figyelmünket ne kizárólag az 1980-as évekre koncentráljuk. Ha hosszabb távon vizsgáljuk a reálbérek alakulását, akkor az természetesen emelkedik. Természetes ez az emelkedés, mert ha a termelés nő, a növekvő termékeket döntően a munkások fogyaszthatják el.

Ez lehet egy logikai érv, bizonyíték az emelkedés mellett. Ugyancsak ezt látjuk, ha történelmi-statisztikai bizonyítékot idézünk. Ha megnézzük konkrétan az egyes

¹ Az USA munkásosztálya már nem elsősorban ipari, fizikai munkásokból áll. Jobb lenne a bérből és fizetésből élők kifejezés, mert ez a kisártermelő és tőkéseken kívül mindenkit magában foglal.

² Nemzetközi Statisztikai Évkönyv 1985. 69. oldal.

országok reálbérstatisztikai adatait, akkor ez világossá válik. Az USA esetében ez 1900—1980 között kb. ötszörös emelkedést mutat.³

Ugyancsak ilyen mértékű a növekedés az egy munkaóra-ra eső termelésnél is. A reálbér tehát hosszabb távon (több ciklus átlagában) nő, de hogyan alakul rövidebb távon, illetve itt most közvetlenül az utóbbi évtizedekben. Ha most az USA-dolgozók reálbéreinek alakulását 1950 és 1980 közötti időszakban vizsgáljuk, akkor azt látjuk,⁴ hogy az 1950-es évi heti 176 dollár elkölthető reálbér (infláció + adókat leszámítva) 1972-es csúcsig 238 dollárra emelkedett, tehát a 22 év alatt közel 40%-kal. E csúcstól kezdve azonban egy közbülső hullámmal 1975-ben, 1980-ra 202 dollárra, tehát 15%-kal esett vissza. Mi történt akkor 1975 és 1980-ban? Az USA ipari termelése 1974—76-ban kb. 13%-kal, 1980-ban pedig kb. 7%-kal esett vissza (1/4 éves bázison az előző hasonló időszakhoz képest).⁵ Az USA-munkások reálbére tehát az 1980-as években 1972-től 1980-ig csökkent, érvényesült tehát a munkásosztály abszolút rosszabbodása az ezen időszak viszonylatában, követve a termelés, az ipari termelés ciklikus mozgását.

A reálbéreknek ez a csökkenése azután megjelenik többek között a megtakarítási ráta 7,7%-ról 4,4%-ra történő csökkenésében (1974—1980 között) a részletre történő lakossági vásárlások ugrásszerű megnövekedésében is. Talán érdekes az, hogy a már hivatkozott anyag a két keresővel rendelkező családok arányának az 1950-es 22,9%-ról 1978-ra 48,2%-ra történő növekedését is a reálbérek csökkenése következményének, illetve megnyilvánulásának tekinti. Ez azonban véleményem szerint nem egyértelmű, hiszen mint láttuk 1950—1972 között nőtt a reálbér és csak 1972 után csökkent. Csak 1972 után csökkent a reálbér erre az időszakra nézve, valószínűsíthető, hogy a kétkeresős családok aránynövekedése a reálbér csökkenésével lehet kapcsolatban.

3. A munkanélküliség kérdése

A munkásosztály abszolút helyzetaulklása szempontjából másik fontos mutató a munkanélküliség. Nyilván, ha a munkás elveszti munkahelyét és munkabérét, munkanélküli segélyre szorul, ami lényegesen a korábbi bére alatt van (50—60%-a), akkor abszolút rosszabb helyzetbe kerül, mint korábban volt. Ha viszont újra munkába áll, abszolút helyzete lényegesen javul. A kérdés az, hogyan alakult a munkanélküliség az USA-ban az 1980-as években. Már említettük, hogy az USA-ban 2 ipari ciklikus visszaesés volt, 1974/75 és 1980/82-évek megfelelően tehát azt fogjuk látni, hogy nőtt, majd később jelentősen csökkent a munkanélküliek száma.

Mikor van munkanélküliség — mi a viszonya a teljes foglalkoztatottsághoz? Vagyis felvetődik a munkanélküliség fogalma. Más szóval milyen mértékű munkanélküliség tekinthető munkanélküliségnek, vagy teljes foglalkoztatottnak. Eisenhower közgazdászai azt mondták, hogy 2,5—3,5%-os a természetes ráta, míg Nixon közgazdászai azt tartották, hogy a 4,5—5,5%-os a természetes. 1982 októberében Reagan pénzügyminisztere, D. Regan, azt mondta, hogy a 6,5%-os munkanélküliség most a teljes foglalkoztatási szint.⁶ Mi lehet a logika abban, hogy bizonyos munkanélküliségi rátát nem tekintenek munkanélküliségnek, hanem „természetes rátáról”, teljes foglalkoztatottságról beszélnek. Talán az lehetne itt a kritérium, hogy ha a ráta

³ Samuelson—Economics 11 ed. 690 oldal

⁴ US News and World Report aug. 4. 1980. 48. oldal.

⁵ Economist Nov. 27. 1982.

⁶ Makro Economics ... 245. oldal.

⁶ US New and Word Rep. 15. Március 1982.

olyan alacsony — illetve a munkanélküliek abszolút száma olyan, hogy az új állás-helyek számával megegyezik, vagy inkább annál kisebb. Ekkor ugyanis csak egy viszonylag rövidebb idő (néhány hét, hónap) telik el, míg a munkás egyik helyről a másik munkahelyre megy (átképzés, esetleg elköltözés)

*A munkanélküliségi arány változásai
a prosperitás és a recesszió éveiben (USA)*

Prosperitás	1969	3,4%
Recesszió	1970—71	6,1%
Prosperitás	1973	4,6%
Recesszió	1974/75	9,0%
Prosperitás	1979	5,7%
Recesszió	1980/81	8,8%
Recesszió	1982	10,8%

Mint a fenti adatokból látható, e kb. 12 éves periódus vonatkozásában (több ciklus átlagában) a munkanélküliségi ráta mind a recesszió, mind a prosperitás éveiben emelkedik. Ez a 8—9% körüli ráta az USA-ban kb. 10 millió munkanélkült jelent.

A fejlett tőkés országok munkanélküliségével kapcsolatban gyakran találkozunk olyan véleménnyel, hogy ha van munkaalkalom, akkor miért van egyáltalán munkanélküli, és ha ez így van, akkor úgy látszik lusták az emberek, vagy oly magas a munkanélküli segély, hogy nem érdemes dolgozni. Válaszoljunk erre a kérdésre. Van-e annyi munkahely, amennyi fel tudná szívni a munkanélküliséget. Erre a kérdésre már részben válaszoltunk, ugyanis a prosperitás időszakában, amikor viszonylag alacsony a munkanélküliség és ha rövid időn belül találnak új munkahelyet, akkor a munkanélküliség léte csak az átáramlási periódus időigényét mutatja. Tehát még ez sem a lustaság jele. Amikor azonban a ciklus a recessziós periódusban van és a munkanélküliség aránya a „természetesnek” 2—3-szorosára nő, akkor még kevésbé lehet lustaságról beszélni. Mert mit jelentenek, az emberi természet lustasági hullámozása — amely éppen történetesen az ipari termelés ciklikusságával esik egybe. Ami a segély „ösztönző” funkcióját illeti, arról kissé később részletesebben. Az álláskínálat és a munkanélküliség arányát jól szemlélteti a Financial Times⁷ — igaz Anglia viszonylatában — ,amikor grafikusán ábrázolja, hogy az 1979-es prosperitásból az 1980—82 recesszió felé haladva a munkanélküliség az 1,4 millió körüli mélypontról 2,6-ra nő (1981-ig), miközben az álláskínálat 250 000-ről 100 000-re csökken. Tehát hogyan helyezkedjen el a 2,6 millió munkanélküli 100 000 állásban. Ez nem lustasági kérdés. Az amerikai folyóiratok, újságok tele vannak olyan cikkekkkel-képekkel, amelyek igencsak jelzik a probléma súlyosságát. Egy kaliforniai állambeli étterem 100 alkalmazottra hirdetett meg felvételt — 575-en álltak sorba a pályázók.⁸ Egy másik cikkben a következő olvasható a Washington D. C.-ben, Morriott 11 000 állás iránti kérelmek kapott egy város központjában létesített új szállodában meghirdetett 363 állás-hirdetésre.⁸

A munkanélküliség hatása

A munkanélküliség hatása mindenekelőtt a jövedelemcsökkenésben ragadható meg, illetve fejezhető ki. Van azonban a munkanélküliségnek kevésbé mérhető általános emberi, pszichológiai hatása is. Vizsgáljuk meg ezeket is kissé közelebbről.

⁷ Financial Times 1981. Március 25.

⁸ US News and World Rep. Március 15. 1982.

^{8a} US News and World Rep. 1986. Március 17.

A munkanélküli segélyek

Az 1929/33-as nagy világgazdasági válság, amelyben a dolgozók közel 40%-a volt munka nélkül, valóban nagy emberi tragédiákat okozott, hiszen akkor még nem volt munkanélküli segély. Ma viszont van, és ezt a munkanélküli segélyt akik maguk még soha sem voltak ilyen helyzetben, hajlamosak túlbecsülni. Igen gyakran hallja az ember, hogy a különböző fejlett tőkés országbeli munkanélküli segélyeket besorozzák a valutaárfolyammal (1 \$=48 Ft), és akkor azt mondják, szeretnének ők ilyen munkanélküli segélyből élni. Ez a fajta okoskodás azonban teljesen téves, tudománytalan. Valóban, vajon jól meg lehet élni a munkanélküli segélyből? Mint majd látni fogjuk, nem ez a helyzet. De menjünk sorjában, és vessük fel, mekkora is ez a segély, milyen feltételekkel mennyi időre adják?

A munkanélküli segély a keresetek %-ában 3 gyermek esetén⁹

	1972	1982
Ausztria	50%	52%
Belgium	63,7%	67%
Dánia	90%	92%
Finnország	58,2%	44%
Anglia	75%	47%
USA	58,9%	63%

A táblázat, illetve ennek az összeállításnak az a hibája, hogy 3 gyermek esetében vizsgálja a segélyt. A fejlett tőkés országokban a tipikus családban azonban 1 gyermek van, és ekkor alacsonyabb a segély. Mindez ellenére látjuk erről a táblázatról, hogy az USA-ban, Angliában a segély a korábbi fizetésnek 50—60%-át teszi ki. Az USA-ban ezeket a segélyeket tulajdonképpen 26 hétre adják, azonban kivételes esetekben egy évre is meghosszabbíthatják.

Térjünk vissza a munkanélküli segély összegéhez. Mint említettük, ez az USA esetében 50% körül van. Ha figyelembe veszem, hogy az USA-beli fizetés az 1975—80-as években havi (nettó bérek) 1200—1400 \$ körül volt, akkor ennek az 50%-a 600—700 \$ körüli összeg. Nost ha ezt beszorzom a 40 Ft körüli árfolyammal, akkor 24—28 000 Ft jön ki. Az emberek meghökkennek saját számításaik következményeitől, és sóhajtanak fel, szeretnének ők ilyen munkanélküli segély mellett élni (nem dolgozni). Néha még azt is hozzáteszik, nem csoda, hogy ilyen segély mellett van munkanélküli. De ez az okoskodás nem jó több szempontból is. Kezdjük mindjárt a valutaárfolyammal. A 40 Ft fölötti árfolyam az exportösztöngzési célból a dollárt magasan a vásárlóereje fölött, a forintot pedig mélyen a vásárlóereje alatt állapítja meg. Milyen árfolyam volna e célra reális? Olyan, amely a munkások (amerikai és magyar) fogyasztási szerkezete alapján és fogyasztói árak szintjén alakítaná ki a dollár árfolyamot. A mi dollár árfolyamunk a világkereskedelem, tehát a nagykereskedelmi árak árszintjén van kialakítva, de természetesen még úgy is túlértékelve a dollárt. Talán egy példával lehetne szemléltetni, hogy mit jelent a különbség a nagykereskedelmi árak árszintjén és a fogyasztói árak árszintjén kialakított árfolyam között. Vegyük a búzát és a kenyeret. Ha búza árszintjén (hiszen ennek van világkereskedelmi ára) vetem össze a dollárt és a forintot, akkor 1 dollár 35 Ft-tal egyenlő, mert 1 q búza az USA-ban kb. 10 \$, Magyarországon pedig 350 Ft, 350:10=35 Ft. Ha viszont a kenyér, azaz fogyasztási cikk árszintjén vetem egybe a dollárt és a forintot, akkor ez 1 \$=6—8 Ft-tal. Mert az USA-ban 1 kg kenyér 1 dollár, nálunk pedig

⁹ The Times 1983. X. 24.

6—8 Ft körül van. Tehát a kereskedelmi árfolyamot, amely termelői árak árszintjén alakul ki, nem használhatom az életszínvonal összehasonlítására, mert az a fogyasztói árártól függ. De van még egy másik probléma is. A valutaárfolyam a világkereskedelemben kerülő áruk árárányait tükrözi. A lakosság életszínvonalát jelentősen befolyásoló lakásárak, lakbérek és sokfajta szolgáltatások nem vesznek részt a valutaárfolyam kialakításában. Szemléltessük ezt a problémát is néhány valóságos eseten.

Vegyük a lakás költségeit USA-ban és Magyarországon. A lakbér, vagy a lakástörlesztés (havi) kínálkozik összehasonlítási alapnak. Ha maximálisan törekszünk azonos lakások összehasonlítására (pl. azonos méretű városokban, városon belüli elhelyezkedés, közel azonos minőségű lakás stb.), akkor azt fogjuk találni, hogy átlagos lakbérek, illetve törlesztések az USA-ban 4—600 dollár (havi) összeg körül helyezkednek el. Ha ugyanazt megnézzük Magyarországon, akkor az kb. 1—1200 Ft körül van. Ebből kiderül, hogy e viszonylatban 1 dollár 2 Ft-ot ért. Ha tehát tudományos alaposítással összehasonlítjuk a különböző szolgáltatási árakat USA és Magyarországon, és figyelembe vesszük, hogy ilyen kiadások képezik közel felét a lakossági kiadásoknak, akkor kiderül, hogy ezen viszonylatokban 1 dollár alig ér többet 2—3 forintnál. Természetesen az iparcikkeknel más a helyzet az 500 dolláros képmagnó Magyarországon 40—50 000 Ft körül van, akkor e viszonylatban

$\left(\frac{40-50\,000}{500} = 80-100 \right)$ 1 dollár 80—100 Ft-ot ér. Az emberek azt a hibát követik el, hogy az árfolyamot saját számításait az iparcikkek vonatkozásában nézik csak. Körülbelül úgy gondolkodnak, hogy a munkanélküli a segélyből havonta tudna egy képmagnót venni, de azt elfelejtik, hogy abból előbb a havi lakbérét kell kifizesse. A komolyabb, nemzetközi gazdasági viszonyokkal foglalkozó közgazdászok az összehasonlítás érdekében nem egyszerűen az árfolyamokat veszik, hanem megkísérlik a fontosabb felvillantott szempontokat is figyelembe venni. Summa summarum, az amerikai munkanélküli segély vásárlóértékének átszámításánál sokkal közelebb vagyunk az igazsághoz, ha azt nem 48 Ft-os, hanem egy 10—15 Ft-os árfolyammal számítanánk át.

Miután láttuk a munkanélküli segély forinttra való átszámításának torzítását, most nézzük meg a másik vonatkozását is. Lehet-e, logikus-e más oldalról ez az összehasonlítás. Talán egy első pillanatra furcsának tűnő példával lehetne megvilágítani a problémát. Ez az összevetés akkor lenne teljesen logikus, ha olyan reális helyzet lenne, hogy a munkanélküli Amerikában kapja meg a munkanélküli segélyt és azt ő Magyarországon költené el. Ez persze azt jelentené, hogy az illető a magyarországi ár és kialakult szükségleti színvonalon költené el. Tehát mi itt a probléma? Az, hogy az USA-beli segélyt, annak mértékét a mi jelenlegi igényeink, szükségleti színvonalunk szemüvegén keresztül látjuk nagy összegűnek. De vajon ilyen nagynek látja az amerikai ember is? Mit szólna az amerikai munkanélküli, akinek igényszíneve a havi 1500 dolláros fizetés mellett alakult ki, de most hosszabb-rövidebb ideig jövedelme 7—800 dollárra csökkenne, és egy magyar (vagy bárki más) azt modnaná neki, hogy nyugalom, hiszen ez a munkanélküli segélyösszeg még mindig 5—10-szerese egy magyar vagy mondjuk egy török munkás fizetésének. Válasza, logikusan reagálva az lenne, hogy venné a magyar átlagfizetést, kb. havi 6000 Ft, és ennek felére csökkenése esetén ő úgy vigasztalna, hogy ne keseredjen el a magyar, hiszen ez a török vagy indiai stb. bérének még mindig 3—6-szorosa. Ahogy egy magyar honfitársunk ha az ő fizetése felére csökkenne és őt egy török, vagy indiai vigasztalná meg, rögtön megértené miről van szó, az érdekesség, hogy a közvélemény nem érti meg, ugyanezt ha az egy fejlettebb ország viszonylatában vetődik fel.

Mit jelent valójában az USA-beli munkásnak a munkanélküliség, ezt önmaga korábbi helyzetéhez lehet és kell viszonyítani. A fele jövedelem alig teszi lehetővé a lakás + költségeit és az élelmiszer megvásárlását.

Ezen a mennyiségileg megragadható összefüggésen túl, hogy ti. a munkanélküli segély alig több mint a lakbér, lakásfenntartási költség, egyéb tényezők is mutatják, hogy a segélyből nem lehet megélni és még kevésbé jól megélni. Mindenekelőtt megfigyelhető mindenütt, Amerikában is, hogy ha néhány állásra hirdetés van, óriási többszörös a jelentkezés. Tele vannak az amerikai folyóiratok, újságok olyan interjúkkal, amelyekben munkanélküli segélyből élőkkel beszélgetnek. Lássunk néhány konkrét példát;

„John McLain, egy 26 éves detroiti autógyári munkás 599 dollár (havi) munkanélküli segélyt és 130 dollár értékű élelmiszerjegyet (food stamp, ingyénélelmiszerre jogosító jegy) kap, és feleségét, négy gyermekét és nővérét ebből tartja el. Munkanélküli segélyre való jogosultsága karácsonykor azonban lejár. „Komolyan fontolgatjuk, hogy elhagyjuk Michigant, mert nem boldogulunk itt, mondja felesége Brenda. Azt hiszem, mindannyian egy kissé haragszunk a rendszerre.”¹⁰ Vagy egy másik ugyanebből a folyóiratból. „Richard Johnson, 44 éves, gépkezelő Oregon állam Prinevill nevű városában. Novemberben bocsátották el, és most heti 150 dollár munkanélküli segélyt kap. Napjait munkakereséssel tölti, de elismeri — lehetősége erre nagyon kicsi. Sokkal inkább dolgoznék, mint segélyen éljek, ez olyan mint a könnyöradomány — vallja.

A munkanélküliségből fakadó emberi szenvedést a bérek és a segély különbségén túlmenően a következő jelenségek is jól szemléltetik. „Egy 5 éves periódust vizsgálva a munkanélküliségnek minden 1 %-os növekedése az öngyilkosságok 4,1 %-os, a férfiak idegklinikai első jelentkezésének 4,3 %-os, a nők első idegklinikai jelentkezésének 2,3 %-os, a börtönbe kerülők 4 %-os és az öngyilkosságok 5,7 %-os növekedését idézi elő.”¹¹

Mi történik ha lejár a munkanélküli segély-jogosultság időtartama? Mindenekelőtt meg kell jegyezni, hogy az amerikai családok kb. 40 %-ban két kereső van, tehát ha munkanélküli segély mellett még a házastárs is keres, akkor nem végzetesen tragikus a helyzet. Az igazi tragédia akkor jön, ha csak egy kereső van a családban, és a segély időtartama lejár. Ekkor az történik, hogy jóléti segélyre, szorulnak (go on welfare). Mivel ezek a jóléti segélyek az esetek egy részében be vannak építve a különböző című állami kiadásokba (egészségügy — munkanélküli segély, társadalombiztosítás stb.) nem lehet különválasztani melyek azok az összegek, hogyan alakult ezek növekedése, amelyek speciál a munkanélküli segély megszűnése után illetik meg a dolgozókat. Csak nagyon hozzávetőleges képet kapunk az ún. „Transzfer kifizetések” alakulásáról.¹²

Az ún. Transzfer kifizetések alakulása folyó dollárban

1950	14,4 md dollár
1960	27 md dollár
1970	75 md dollár
1980	194 md dollár

Az adatokból azt látjuk, hogy a jó években 1970-ig alig duplázódása következik be a kiadásoknak (ebben infláció is benne van), ugyanakkor a recessziós években 1970—80 között négyszeres a növekedés.

¹⁰ US News and World Rep. Március 15. 1982.

¹¹ Macro Economics... 246. (Sherman Howard I Harper and Row New York 1984.)

¹² US News and World Report Március 3. 1980.

Miután a munkásosztály abszolút helyzetalakulásának viszonylag átfogóbb mutatóit (reálbér, munkanélküliség) néhány vonatkozásban áttekintettük, kíséreljük meg az életszínvonalat kissé konkrétan meghatározó, illetve mutató tényezőket is áttekinteni. Itt mindenekelőtt számba kell vennünk, hogy az USA lakossága, illetve ennek döntő többségét kitevő dolgozók milyen arányban mire költik fizetésüket, jövedelmüket.¹³

Egy tipikus amerikai család főbb kiadási tételei 1980-ban — összkiadás %-ában

Élelmiszer, fűszer, ital	20,70 %
Lakás	16,30
Víz, villany, gáz, fűtés	8,70
Közlekedés	14,50
Egészségügy	9,90
Pihenés, szórakozás	6,40 %.

Természetesen sok más egyéb célokra is költi a család a jövedelmét, de ezek kisebb jelentőségűek. A táblázatból azt látjuk, hogy a legnagyobb tétel az élelem, lakás, közlekedés. Sőt ha a lakáshoz közvetlenül tartozó, szolgáltatás jellegű tényezőket (villany, víz, gáz, fűtés) is hozzávesszük, akkor ezek együttesen 25%-ot képviselnek, ami már az élelemre költött kiadásnál is nagyobb arányú.

Érdekes lehet a lakosság kiadásait, annak összetételét egy más szempontból is megvizsgálni, mégpedig a termékek és a szolgáltatások aránya szempontjából is.

A lakosság kiadásai 1982-ben dollárban és %-ban

Nem tartós fogyasztási cikkek	762 md \$	39%
Tartós fogyasztási cikkek	243 md \$	12%
Szolgáltatások	966 md \$	49%
Összesen:	1971 md \$	100%

E táblázatból láthatjuk, hogy a tartós fogyasztási cikkek (autó, híradástechnika stb.) aránya viszonylag kicsi a szolgáltatásokhoz képest. Visszatulva a dollár és a forint árfolyama viszonyának kérdésére, itt most láthatjuk, hogy mennyire hibás az árfolyamot elsősorban, vagy kizárólag tartós fogyasztási cikkek árárányán alapulva számolgatni.

Élelmiszer-fogyasztás — táplálkozás

Az Egyesült Államok a világ egyik leggazdagabb országa és egyben legfejlettebb mezőgazdasággal is rendelkezik. A világ legfontosabb mezőgazdasági-élelmiszer termék exportőre. Csak gabonából 1984 végén 65 millió t felesleggel rendelkezett, amelynek a tárolása okozza a legnagyobb gondot. Az 1975—80-as években a kormány a farmerekkel parlagon hagyási „nemtermelő” szerződést kötött, amely a gabona (kukorica-búza) vetésterület 1/3-át hagyta kihasználatlanul. A kiesett termelést a farmerenek az állam természetben (búzában, kukoricában stb.) térítette meg.

Az amerikai lakosság nagy része megfelelően táplált, amit az 1 főre eső élelmiszer-fogyasztás magas színvonala mutat. Mivel ezek az adatok már hosszú évek óta azonosak, ez azt mutatja, hogy elérték a biológiai-fiziológiai optimumot. Ugyanakkor azonban mindezekkel ellentétben a lakosság egy igen jelentős részénél és főleg a re-

¹³ US News and World Report 1981. dec. 14.

¹⁴ Macro Economics 131 oldal Howard J. Sherman Harper and Row. Publ. New York 1984.

cessziós periódusokban élelmezési nehézségek vannak. Az egyik amerikai folyóirat a következőképpen fogalmazza meg az ellentmondást.¹⁵ „Az Egyesült Államok polgármestereinek nemrég tartott konferenciája az éhezést mondotta az ország városai előtt álló leginkább létező és legrejtettebb problémának.” Annak ellenére, hogy az állam felesleges készletekben felhalmoz 1,6 milliárd font (kb. 0,8 md kg) tejport, 982 millió font (490 millió kg) sajtot, 567 millió font (280 millió kg) vajat, 3,4 milliárd húsból (kb. 700 mill. q) kukoricát és 1,3 md (350 m ill. q) búzát. A probléma az, hogyan osszuk ezt el a szegényeknek anélkül, hogy ez lecsökkentené az árakat.”¹⁵

Az Egyesült Államok számunkra talán legfurcsább gazdasági jelensége az ún. „Élelmiszerjegy” (Food-Stamp). Arról van szó, hogy az éhezés enyhítésére, megszüntetésére egy jegyet adnak a szegényeknek (főleg akiknek a munkanélküli segélyekre való jogosultságuk már lejárt) 1979-ig ezeket a megvásárolható élelmiszer árának kb. 1/3—1/2-ért adták, azóta ezek ingyenesek. E jegyek ellenében az élelmiszerboltokban meghatározott mennyiségű különböző alapvető élelmiszert lehet kapni.

Az élelmiszerjegyben részesülők száma és az állami költsége¹⁶

Év	Száma	Össz. értéke
1970	4,3 millió	600 mill. dollár
1975	18 millió	7 milliárd
1980	21,4 millió	8,7 md \$.

Az látjuk tehát, hogy az élelmiszersegélyben részesülők száma jelentősen megnőtt a 74/75 és az 1980-as recessziót is magába foglaló 10 éves periódusban. A folyóirat cikke meg is jegyzi, hogy: „Minden egyes alkalommal, amikor a munkanélküli-ségi ráta egy százalék ponttal emelkedik — egy tisztviselő magyarázta — durván egymillió fővel nő az élelmiszerjegyre jogosultak listája.”

Talán világos a fenti tényekből következően, hogy az amerikai munkásosztály helyzete, élelmezési helyzete ebben a periódusban romlott. Ezek azt mutatják, hogy az amerikai munkások (és családtagjaik) egyre növekvő része a munkanélküli segélyből nem tudják megvásárolni az alapvető élelmiszereket, illetve a segély lejártá után ilyen élelmiszersegélyre kényszerülnek.

Lakáshelyzet alakulása az USA-ban

Az amerikai munkás életét, életszínvonalát jelentősen befolyásoló második tényező, hogyan alakult a lakáshelyzete. Itt is, mint az élelmezési helyzetnél meg kell jegyezni, hogy európai szemmel nézve, főleg szegényebb országok állampolgárai szemével nézve, a lakások, házak csodálatosak. Nagyonbbrészt külvárosokban, többszintes, többgarázsos, modern házak a jellemzők, gyönyörű pázsittal, virágoskerttel körülvéve. A munkások többségére nézve, és jó konjunkturális periódusban valóban ez a helyzet. A dolgozók egy viszonylag kisebb — bár növekvő — részére nézve, illetve dekonjunkturális periódusban e lakáshelyzetben rosszabbodás figyelhető meg. Miben jelentkeznek ez a rosszabbodás?

A megkezdett lakásépítkezések alakulása. Az Egyesült Államokban hosszabb távon évi közel 2 millió lakás építése kezdődik el. Az 1974/75 recesszió alkalmával ez 1,2 millióra ment le, majd 1978—79-re 1,8 millióra emelkedett, és az 1980-as re-

¹⁵ US News and World Report 1983. aug. 15. 57. oldal.

¹⁶ US New and World Report 1980. Május 26. 7. oldal.

cesszió alkalmából újra 1 millióra csökkent. A lakásépítkezés rendkívül konjunktúra-érzékeny. Nyilván az emberek ezekben az időszakokban vásárlóképességük csökkenése miatt nem tudják lakásszükségletüket kielégíteni.

Hontalanok (homeless) és népvándorlás

Hivatalos adatok és becslések alapján 1982-ben az USA-t sújtó válság alkalmával, amikor már a munkanélküliségi ráta 10% fölé, illetve a 12 milliós létszám fölé ment, 2 millió hontalan volt az országban, akik különböző menedékhelyeken húzták meg magukat egy-egy éjszakára. A hontalanok egy része autóval vándorolt (nomádok) az utakon, főleg dél felé, Kalifornia környékére, ahol kellemesebb az éghajlat. Kik ezek a modern kori amerikai nomádok? — kérdezi a folyóiratcikk. „A legmegdöbbentőbb a jó, szolid középosztálybeli családból származók számának növekedése, mondja Michel Elias, az Orange-városi, ideiglenesen lakást nyújtó keresztény szervezet vezetője, Kaliforniában. Ezek azok az emberek, akiknek jó állásuk volt, saját házuk, mindezt elvesztették, és az útra kerültek.”¹⁷ A cikk képekkel illusztrálja, hogy az 1930-as válság idején az akkori nomádok Kalifornia erdősegeiben sátrakban vésztették át a nehéz időket, a mai modern korban már gyakran ócska teherautókban, buszokban, lakókocsikban vándorolnak és húzzák meg magukat délen.

Emelkedő lakásárak — illetve törlesztési költségek. Az Egyesült Államok lakosságának kb. 70%-a saját házában lakik, 30%-a pedig bérlő.

Az átlagos 1 családos házak alakulása az USA-ban — dollárban¹⁸

1970	23 000 \$
1975	35 000 \$
1981	66 400 \$

Azt látjuk tehát, hogy az 1970—80-as években a lakásárak csaknem háromszorosára emelkedtek, miközben emlékezzünk vissza reálbérek alakulására, hogy azok 1972-től 1982-ig 15%-kal csökkentek.

A lakásárak emelkedésével összefüggésben a havi lakástörlesztési részlet is jelentősen emelkedett. Egy tipikus amerikai ház 5%-os készpénz lefizetése mellett 30 éves törlesztési időt feltételezve, a havi törlesztése a következőképpen alakult:¹⁹

1968-ban	133 dollár
1973-ban	209 dollár
1978-ban	406 dollár
1983-ban	806 dollár.

Joggal állapítja meg a folyóirat, hogy a háztörlesztés az átlagos családi jövedelem 40%-át veszi igénybe. Mint a számokból látjuk, 1973-hoz viszonyítva a havi törlesztés csaknem megnégyszereződéséről van szó. Az amerikai lakbérek a törlesztési összegek közelében mozognak.

Az ilyen lakás-, illetve házak és törlesztések mellett érthetővé válik, hogy egy növekvő munkanélküliség és csökkenő reálbérek korszakában a reagálás a többge-

¹⁷ US News and World Report 1983. Jan. 17. 23. oldal.

¹⁸ Stat. of the USA 1982/83. 749. old.

¹⁹ US New and World Report 1983. december 5. 67. old.

nerációs családok növekedése, olcsóbb házakba költözés vagy végső soron hontalanság.

Természetesen a munkásosztály abszolút helyzetalakulását a tárgyalt periódusban még sok más vonatkozásban lehetne vizsgálni (egészségügy, oktatás stb.), itt azonban most ezektől eltekintünk és áttérünk néhány gondolat erejéig a munkásosztály relatív helyzetalakulásának néhány vonatkozására.

Az amerikai munkásosztály relatív helyzetalakulásának néhány kérdése

Közismert, hogy ennek vizsgálata átfogja a nemzeti jövedelemből való részesedés, a nemzeti vagyontól való részesedés tőkés és munkásosztály közötti eltéréseit, illetve eltérő mozgását. Ugyancsak itt szoktuk tárgyalni a munkásosztály szükségleti, igényszínvonal-növekedése és a kielégítéshez szükséges jövedelmek emelkedése közötti ellentmondást, illetve növekvő szakadékat.

A fent említett szempontok közül a nemzeti vagyontól való részesedés problémájával lehetne foglalkozni, ami persze nem korlátozható le egyértelműen 1970—80-as évekre. Itt csak egy meghökkentő vagyontkülönbségbeli tény lehetne megemlíteni. Egyre többet lehet olvasni az amerikai sajtókban most már nem a milliomosok vagyonáról, hanem a szupergazdag milliárdosokról. Nézzünk belőlük néhányat.²⁰

<u>Név</u>	<u>Vagyona</u>
Sam Walton és családja	4,29 md \$
Du Pont és családja	3,22
John Dorrance és családja	2,08
David Packard	1,90

Ezek tehát a leggazdagabbak és innen indul lefelé a milliárdos, illetve milliomosok vagyona.

Ha mármost ezekkel az óriási vagyonokkal, szembeállítjuk az átlagos munkás vagyont (ház, kocsis, bútor stb.) akkor is óriási a különbség. Még inkább így van ez, ha a 2 millió hontalanra és az időnként 20 millió élelmiszerjegyre szorulóakra gondolunk. Talán nem meglepő ezek után amit William Gray amerikai kongresszusi képviselő mond: „Mi egy társadalmi nitroglicerint csinálunk, amely fel fog robbanni és az ország ilyen vagy olyan módon fizetni fog érte.”²¹

Ezek után talán még az sem túlságosan meglepő, hogy az US-ban a katolikus püspökök egy pásztorlevelet adtak ki, amelynek a címe: „Katolikus társadalmi tanítás (felfogás) és az amerikai gazdaság”.²² „A római katolikus püspökök az amerikai szegénységi színvonalat és munkanélküliséget társadalmi és erkölcsi botránynak nevezik, „Mi gyalázatnak” tekintjük, hogy 35 millió amerikai a szegénységi színvonal alatt él — mondja a milwaukee-i Rembert Weakland érsek azon öt püspökből álló bizottság elnöke, akik összeállították a 136 oldalas pásztorlevelet „Bármely gazdasági rendszer próbája az, hogyan gondoskodik a szegényekről és milyen lépéseket tesz, hogy segítse őket, hogy a társadalom teljes és alkotó tagjai legyenek.”

A pásztorlevél sorra veszi az Egyesült Államok valamennyi gazdasági problémáját, amelyek csak címszavakban: Az új kihívás, magántulajdon, a vagyon-szélye, jövedelempolitika, a szegények jogai, anyagiasság, védelmi kiadás, vállalat-

²⁰ US News and World Report 1986. júl. 21. 38. oldal.

²¹ US News and World Report 1986. III. 17. 21. old.

²² Samulson Economics 9th ed.

vezetők szerepe, a munka értéke, szakszervezetek, multinacionális cégek, külföldi segély, szabadidő, pihenés. Ezen sok gazdasági, morális kérdés közül emeljük ki a mi szempontunkból fontos egyiket, mit mond a pástorlevél a jövedelempolitikáról: „A jövedelem és a vagyon elosztása az Egyesült Államokban oly egyenlőtlen, hogy az sérti az elosztás igazságosság minimális mértékét is.”

Az igények és kielégítettség viszonyáról. A kapitalista társadalomban (és persze a szocializmusban is) jelentkezik egy olyan tendencia, hogy az igények gyorsabban nőnek, mint a kielégítés lehetősége, tehát a szakadék a kettő között növekszik, vagy növekedhet. Samuelson ezt úgy fogalmazza meg, hogy a

$$\text{boldogság} = \frac{\text{anyagi javak fogyasztásának bővülése}}{\text{igények növekedése}}$$

értékével. Gyakran előfordul, hogy bár nő az anyagi javak (reálbér), de ha az igények növekedése valamilyen oknál fogva gyorsabb (fejlettebb országok életszínvonal példái), akkor a boldogságérzés csökken. Vagy egy másik szerző²³ „Elégedettség vagy elégedetlenség nem függ azon javak abszolút mennyiségétől, amit az egyén meg tud szerezni, függhet először is a jövedelem elosztási egyenlőtlenségtől — és általánosabban — attól a viszonytól, ami az igények és a kielégítés között van. Lehetséges, hogy az egyén kívánságai egy ipari társadalomban gyorsabban nőnek, mint az azokat kielégítő források.”

Most nézzük közelebbről, hogyan alakult ez az összefüggés (igény—kielégítés) az USA-ban. Mint a reálbérek alakulásánál láttuk, hogy 1950-től 1972-ig a reálbérek nőttek — igaz, 1972 után csökkentek. Az amerikai michigani egyetem pszichológia-szociológia professzora vizsgálatot végzett, hogy az amerikaiak — éppen e periódusra vonatkozóan (1950—1972) hogyan vélekednek, elégedettek-e a sorsukkal.²⁴ A professzor válasza, hogy határozott jólét érzés és boldogságérzés csökkenés figyelhető meg — főleg a 18—30 év közöttiek körében, a diplomások és a magasabb jövedelműek között.

Összefoglalva. Az Egyesült Államokban, amely a világ egy legfejlettebb és egyben leggazdagabb országa, az 1970—80-as években a lakosság és ezen belül a dolgozók életszínvonala csökkent, ez a tőkés ipari dekonjunktúra következménye, illetve megnyilvánulása.

Майер Л.

К ВОПРОСУ О ПОЛОЖЕНИИ РАБОЧЕГО КЛАССА США В 1980 ГГ.

В статье анализируются лишь некоторые аспекты положения американского рабочего класса.

В вводной части статьи внимание автора направлено на тот факт, что вследствие экономического кризиса в промышленности 1974/75 и 1980/82 годах в одной из самых богатых стран мира положение рабочего класса (и всего населения) в абсолютном смысле ухудшилось на 15%. В статье прежде всего рассматривается реальная заработная плата, которая к 1980—82 годам упала на 15% по сравнению с уровнем 1972 года. Рост безработицы также способствовал движению данного цикла. Доля безработицы возросла до 10% по сравнению с «естественной пропорцией» — 3—4% рецессионного периода. Что касается относительного положения рабочего класса, работа лишь статически затрагивает огромные различия между национальными богатствами и потребностями и степенью их удовлетворения.

²³ Raymond Aron. 18 Lectures. Industrial Society 123. old.

²⁴ US News and World Report 1979. dec. 24.

Laszlo Mayer

SOME CONTRIBUTIONS TO THE DEVELOPMENT OF THE CONDITIONS
OF THE US WORKING CLASS IN THE 1980'S

(Summary)

The article investigates the development of the conditions of the american working class only in some respects.

In the introductory part, the article emphasize that there were industrial recessions in the Years of 1974/75 and 1980/82 in one of the richest countries of the world. In accordance with these industrial recessions (12—13% decrease) the conditions of the working class deteriorated to the tune of 15%.

The paper examines first of all the movement of the real wages which from the peak year of 1972 declined by 15% up to 1982. The trend of unemployment also followed the business cycle. In the pre-recession period the „natural rate“ of unemployment was only 3—4% but at the bottoms of the two recessions it went up to 10%.

In connection with the development of the relative conditions of the working class the article discusses only the great gap in the wealth of the super rich and the poor. The article also raises the problem of increasing gap between the rising expectations (desires) and it's satisfaction.

TOMKA BÉLA:

AZ 1931-ES NÉMET BANKVÁLSÁG

I. A német bankválság, mint gazdaságtörténeti probléma

A világgazdasági válság idején Európában a fejlett ipari országok között a leghevesebb bankválság Németországban játszódott le, s az egész világon csak az egyesült államokbeli hasonlítható mélységében hozzá. Ez a tény önmagában is érdekessé teszi a válság s következményeinek vizsgálatát. A német bankválságnak azonban különös jelentősége van számunkra abból a szempontból is, hogy a pénzügyi problémák áthidalására Németországban alkalmazott módszerek nagyban hatottak a közép-kelet-európai országok, köztük hazánk pénzügyi életére, gazdaságpolitikájára is.¹

Már a kortársak számára is a bankválsággal kapcsolatos egyik legizgatóbb — s egyik legnagyobb gyakorlati jelentőségű — kérdés a kiváltó tényezők megtalálása volt.

A hitelválság kialakulása nyilvánvalóan összefüggött a gazdasági világválsággal. A hitelválság a termelési válság talaján alakult ki. Az általános gazdasági helyzet romlása több csatornán keresztül is negatívan hatott a bankokra. Így például a tulajdonukban levő ipari, kereskedelmi részvények árfolyamesése jelentős veszteségeket okozott, csökkent a bankszolgáltatások igénybevétele stb., de ezeknél is nagyobb veszélyt jelentett a pénzintézetek számára adósaik fizetéseképtelenné válása, követeléseik befagyása.

A gazdasági válság és a bankválság közötti kapcsolat tehát nyilvánvaló, a bankválság kialakulására azonban ez még nem nyújt megfelelő magyarázatot, hiszen nem minden a gazdasági válság által érintett országban következett be egyben hitelválság is. Közismert például, hogy Nagy-Britannia és Franciaország pénzügyi rendszerét viszonylag kevésbé érintette a válság, jóllehet az utóbbi országban volt a gazdasági válság talán a legsúlyosabb.

A német gazdasági-pénzügyi élet vizsgálata során jónéhány olyan jellemzőt találhatunk, amelyek magyarázatot nyújtanak a pénzügyi összeomlás bekövetkeztére.

A krízis a német bankrendszer strukturális gyengeségén nyugodott. A XIX. században a német bankok fő feladata az ország iparosításának finanszírozása volt. Ezért a kereskedelmi betét- és beruházási bankok egy kombinációját hozták létre „Universalbank” néven, amely banktípus a világháború utáni időszakban is jellemző maradt, annak ellenére, hogy sikeres munkájának előfeltétele a jelentős saját tőke volt, amit a háború és az infláció megsemmisített.²

A német bankügy első világháborút követő fejlődése a magas rövid lejáratú külföldi eladósodás következtében egy rendkívül sebezhető pénzügyi helyzet kialakulását eredményezte. A pénzügyi élet funkcionálásához a belpolitika és a nemzetközi politikai élet stabilitása ily módon elengedhetetlen feltétel volt. Amikor ez semmivé lett,

¹ Ld. Berend T. Iván—Ránki György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19—20. században. Bp. 1976. 368—369; 376.

² Karl Hardach: Wirtschaftsgeschichte Deutschlands im 20. Jahrhundert. Göttingen. 1976. 52.

a gyenge lábakon álló német hitelrendszert is megrázkódtatás érte. A politikai körülmények tehát esetünkben még a szokásosnál is nagyobb súllyal estek latba. Az említett kedvezőtlen eladósodási folyamat már a kortársak által is ismert, s hibás üzletpolitikaként sokat bírált jelenség volt. A német gazdaság helyzete azonban olyan kényszerítő erővel hatott, amely szinte törvényszerűvé tette, hogy a német bankárok az említett „üzletpolitikai hibákat” elkövezzék. A bankválság következményei közül egyrészt a közvetlenül érintettek, a hitelintézetek, másrészt a gazdaság egészére, illetve a politikai életre való hatása érdemel különös figyelmet. Már a kortársak által is sokat vitatott kérdés volt az állami beavatkozás jellege. Ennek fontos tényezője volt az újonnan létrehozott intézmények rendszere, illetve a beavatkozás mértéke.

II. A német bankügy a világháború és a világgazdasági válság közötti időszakban

A német bankügy első világháború utáni fejlődését három fő tényező határozta meg. Ezek:

1. A világháború és az infláció hatására a németországi pénztőke nagy része megsemmisült. Ehhez járult súlyosbító körülményként, hogy a gazdaság tőkeigénye nőtt.

2. Az ország — szoros összefüggésben az előző pontban említett körülményekkel, valamint a jóvátétellel — erősen eladósodott.

3. A bankrendszerben szervezeti téren jelentős strukturális változások következtek be.

A következőkben ezeket, a válság szempontjából nagy súlyú jelenségeket vesszük szemügyre részletesebben.

1. A háború és az infláció hatása

A háború közvetlen kiadásai Németországban közel százmilliárd aranymárkára tehetőek, mely összeg két békeévnyi nemzeti jövedelemnek felelt meg.³ Ez az összeg hatalmas inflációs potenciált teremtett. A világháború után az egész világ legnagyobb mérvű inflációja Németországban játszódott le. Ennek következtében a német bankok saját tőkájük és idegen eszközeik legnagyobb részét elveszítették. Míg az utolsó békeévben, 1913 végén a magánhitelbankok⁴ 4,4 milliárd M saját tőkével (névleges tőke, tartalékok) és 15,5 milliárd M idegen eszközzel (rövid és hosszú lejáratú hitel) rendelkeztek, addig 1925-ben ugyanezen adatok 1,4 illetve 8,3 milliárd

³ Dietmar Petzina: Grundriss der deutschen Wirtschaftsgeschichte 1918—45. In: Deutsche Geschichte seit dem Ersten Weltkrieg. Bd. 2. Stuttgart 1973. 727.

⁴ A német bankok csoportosítására, felosztására alkalmazott terminusaink a statisztikai felosztást követik. Ez általában az alábbi fő bankcsoportokat különbözteti meg:

I. magánhitelbankok

ide tartoznak pl.:

- a) berlini nagybankok fiókhálózattal
- b) berlini nagybankok fiókhálózat nélkül
- c) vidéki bankok fiókhálózattal

II. szövetkezeti bankok

III. közjogi hitelintézetek

ide tartoznak pl.:

- a) zsíróközpontok
- b) takarékpénztárok

Noha a szövetkezeti bankok és a közjogi hitelintézetek száma messze meghaladta a magánhitelbankokét, mérlegösszegük, tőkájük együttesen sem érte el azokét.

RM-ot tettek ki.⁵ Az összes hitelintézet esetében a saját eszközök terén valamivel kisebb, az idegen eszközöket illetően azonban még ennél is nagyobb arányú visszaesést láthatunk. Ennek oka a takarékpénztárak betétjeinek szinte teljes megsemmisülése volt, egyrészt az infláció közvetlen, másrészt annak pszichológiai, a takarékosági hajlamot fékező hatása következtében.⁶

A pénztöke szinte teljes megsemmisülésével szemben állt azonban a gazdaság korábbinál is nagyobb tőkeigénye.⁷ A világháború és az infláció közel egy évtizedes periódusában elmaradt beruházások, a területi veszteségek és a háborús hadi-beruházások következtében előállt kapacitásaránytalanságok mind fokozott beruházási tevékenységet igényeltek. Az új kapacitások létrehozásában ráadásul egy, a jövőendő keresletet túlbecslő irányzat érvényesült. A jóvátételi kötelezettségek tőkeigénye is számottevő volt. A jóvátétel azonban elsősorban mégsem összege következtében jelentett komoly terhet, hanem azért, mert devizát igényelt teljesítése⁸, s a kormányok gazdasági mozgásterét — elsősorban a válság körülményei között a Brüning-kormányt — korlátozta. Egyik legkárosabb következménye, közvetett módon, talán az volt, hogy a Brüning-kormány a jóvátétel megszüntetésének rendelte alá pénzügyi politikáját a kritikás 1931-es évben is. Deflációs politikájával — melynek célja egyebek mellett a jóvátételi fizetések reálértékének csökkentése volt — akaratlanul hozzájárult a válság élezéséhez.⁹

2. Az eladósodás problémája. A bankok likviditása

A gazdaság tőkeigényét a belső tőkefelhalmozás ilyen körülmények között természetesen nem tudta kielégíteni. Az összes tőkeképződés 1924-ben több mint 80%-ban a pénzkibocsátásból származott. 1925-ben ráadásul a jegybank pénzkibocsátása jelentősen visszaesett, majd 1926-ban folytatódott a folyamat.¹⁰ Ebben a helyzetben a bankok előtt az a feladat állt, hogy közvetítsék a külföldi forrásokat. Ez a Dawes-terv hatálybalépésével vált lehetővé, amely maga is össze volt kötve egy 800 millió aranymárkás kölcsönrel, hogy az első jóvátételi részletet kifizethesse az ország. Másként az éppen csak stabilizált valuta veszélyeztetése nélkül ezt nem tudta volna megtenni. A külföldi hitelek bevonását megkönnyítette, hogy a nagy kereslet követ-

⁵ Untersuchung des Bankwesens 1933. II. Teil. Statistiken. Berlin 1934. 58—61. A valóságos pénztökevesztés még ezeknél a számoknál is nagyobb lehetett, hiszen 1925-ből származó adataink két évvel a valutastabilizáció utáni, viszonylag konszolidálódott helyzetet tükröznék.

⁶ Petzina. i. m. 736.

⁷ 1924—28 között egyedül a készletek szokásos szintre emelése 18 milliárd RM-ot igényelt. Ld.: Otto Chr. Fischer: Die Fehlerhafte Kreditpolitik. In: Untersuchung ... i. m. I. Teil. 2. Band. 499.

⁸ A jóvátételek összege a nemzeti jövedelemhez viszonyítva viszonylag alacsony volt (2%), a külkereskedelmi forgalomhoz képest azonban már jóval jelentősebb, s így transzferproblémákat okozott.

Gottfried Haberler: Die Weltwirtschaft und das internationale Währungssystem in der Zeit zwischen den beiden Weltkriegen. In: Währung und Wirtschaft in Deutschland 1876—1975. Hrsg. Deutsche Bundesbank. Frankfurt am Main 1976.

⁹ Gerhard Kroll: Die deutsche Wirtschaftspolitik in der Weltwirtschaftskrise. In: Moderne deutsche Wirtschaftsgeschichte. Hrsg. von K. E. Born Köln/Berlin 1966. 398—410.

A nyugatnémet történetírásban kiterjedt vita folyik a Brüning-kormány gazdaságpolitikájának megítéléséről, illetve a weimari köztársaság bukásának körülményeiről. E vitára itt csak két ellentétes nézet jelzésével utalhatunk: Knut Borchardt: Zwangslagen und Handlungsspielräume in der grossen Wirtschaftskrise der frühen dreissiger Jahre: Zur Revision des überlieferten Geschichtsbildes. In: Uö: Wachstum, Krisen, Handlungsspielräume der Wirtschaftspolitik. Göttingen 1982. 165—183; és Carl-Ludwig Holtfrerich: Zu hohe Löhne in der Weimarer Republik? Bemerkungen zur Borchardt-These. Geschichte und Gesellschaft. 1984. Heft 1. 122—141.

¹⁰ Rolf E. Lücke: Von der Stabilisierung zur Krise. Zürich 1958. 215—216.

keztében Németországban átlagosan a külföldi kamatok kétszeresét fizették mind a rövid (3 hónap), mind a hosszú lejáratú hitelekért.¹¹ A kamatok közötti eltérés olyan jelentős volt, hogy a külföldi hitelezők számára egy, a saját országukban hosszú lejáratra felvett hitel Németországban rövid lejáratúként való kölcsönzése is jövedelmező volt. (Noha a hosszú lejáratú hitel kamata általában nyilván meghaladja a rövid lejáratúét.) A válságban, amikor az első válságjelekre a rövid lejáratú hitelek olcsóbbá váltak, a hosszú lejáratúak azonban csak akadozva követték ezt a trendet, még inkább nőtt a különbség.¹²

A külföldi pénzek beáramlásának eredményeként Németország kereskedelmi adóssága 1930 végén 25,6 Md RM-ra rúgott.¹³ Ebből levonva a német részről fennálló külföldi követeléseket (9,7 milliárd RM), 15,9 milliárd RM-os nettó külföldi adósságot kapunk.

A külföldi hitelek 25,6 milliárd RM-os összegéből a legnagyobb részt közvetlenül a gazdaság kapta (11,8 milliárd RM), az állam, a tartományok és a községek 4,9 milliárd RM-hoz, míg a bankok 8,9 milliárd RM-hoz jutottak.¹⁴ A bankoknak a fenti összegből 1929-re sikerült pótolniuk az infláció következtében lepadt idegen tőkéjüket, a saját tőkét azonban nem emelték. A külföldi hitelek ilyen jelentős bevonásával, a világháború előttihez képest nagyban csökkent a bankok tőkestruktúrájában a saját tőke aránya. A berlini nagybankoknál 1913-ban 1:4, 1929-ben már csak 1:15 volt ez a mutató.¹⁵

(Külföldön hasonló tendenciák voltak megfigyelhetők, természetesen országonként eltérő mértékben, s kivételekkel. Nagy-Britanniában például a saját és idegen tőke aránya ekkoriban is 1:3 körüli volt.¹⁶ Az eltérő körülmények miatt azonban a hasonló jelenségeknek is más volt a hatásuk. A német bankokkal ellentétben ugyanis más fejlett ipari országokban a tiszta letétbankok voltak jellemzőek, amelyek alapvetően csak rövid lejáratú hiteleket nyújtottak. A német bankok ellenben „Universalbank”-ok voltak, így saját tőkéjük nem csupán a betétek garantálására, hanem a hosszú lejáratú hitelek rizikójának viselésére is szolgált.¹⁷)

A németországi körülmények között a saját tőke arányának csökkenése (s különösen az említett mértékű csökkenés) már önmagában is veszélyeket hordozott. Ehhez járult még az a körülmény, hogy az idegen tőkén belül nőtt a külföldi tőke részesedése a háború után. Például 1929-ben a részvénytársasági hitelbankoknál, a külföldi tőke aránya az idegen tőkében 38% volt.¹⁸ (A háború előtti időszakra pontos adatok nincsenek.)

A külföldi adósságok nagy része (14,8 milliárd RM) rövid lejáratú hitelként került Németországba. Ez a jelenség több tényezőre vezethető vissza.

A világháború után nemzetközi jelenség volt a hitelezési gyakorlatban a rövid lejáratú hitelek előretörése. Míg korábban csak a fizetési mérlegek átmeneti hiányának kiegyenlítésére, most elterjedtebben alkalmazták.¹⁹ Ez összefüggött a korábbinál

¹¹ Karl Erich Born: Die deutsche Bankenkrise 1931. Finanzen und Politik. München 1967. 16.

¹² H. Mottek—W. Becker—A. Schröter: Wirtschaftsgeschichte Deutschlands. Berlin 1977. 252.

¹³ Untersuchung... i. m. I. Teil. 1. Bd. 512.

¹⁴ A legfőbb hitelező az Egyesült Államok volt, a kölcsönök 39%-ával, öt Hollandia (18%), Nagy-Britannia (15%), Svájc (13%) és Franciaország (5%) követte. Born. i. m. 18—19.

¹⁵ W. M. Bissing: Die Schrumpfung des Kapitals und seine Surrogate. In: Untersuchung... i. m. I. Teil. 1. Bd. 77.

¹⁶ Charles Kindleberger: Die Weltwirtschaftskrise 1929—1939. München 1973. 147.

¹⁷ Born. i. m. 20.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Manfred Nussbaum: Wirtschaft und Staat in Deutschland während der Weimarer Republik. Berlin 1978. 308.

ingatagabb politikai helyzettel, valutáris kapcsolatokkal.²⁰ Különösen kicsiny volt a bizalom Németországgal szemben; így a hitelezők igyekeztek pénzüket a viszonylag kockázatmentes rövid lejáratú üzletben kamatoztatni. A bankok számára pedig a rövid határidőre felvett, de újra és újra meghosszabbított kölcsön az alacsonyabb kamat, s így a magasabb rentabilitás miatt volt előnyös.

A rövid lejáratú hitelek között az átlagosnál is nagyobb volt a külföldi hitelek aránya, 1929-ben 40%-ot tett ki. Ez az adat ráadásul nagy egyenetlenségeket takart. A berlini nagybankoknál a rövid lejáratúak között még nagyobb volt a külföldi hitelek aránya, a vidéki bankoknál ellenben ez alig részesedett. A hosszú lejáratú hitelek aránya is leginkább a berlini nagybankoknál csökkent (1913: 13,7%, 1930:2,9%).²¹

Az említett körülmények, vagyis a saját és idegen tőke romló viszonya, az idegen tőkén belül a rövid lejáratú hitelek magas aránya, s az ezek közötti igen magas külföldi részesedés nagy likviditási követelményeket támasztott a bankokkal szemben, hiszen a fenti körülmények mind növelték az üzleti kockázatot.

A fizetőképesség — vagyis, hogy a bankok aktívái meghaladták passzíváikat — önmagában még nem jelentette a megfelelő fizetőfelkészültséget is. Az aktívák egy része (pl. a váltótárca-állomány, amit előbb le kell számítoztatni, ez időt vesz igénybe, s nem biztos, hogy a megfelelő keret rendelkezésre áll) ugyanis nem jelentett azonnal likviddé tehető javakat. Az igazi likviditást a készpénz jelentette csupán. A likviditás horizontális vizsgálata mellett tehát vertikális vizsgálatára is szükség van a bankok tényleges likviditásának megállapítására.²² A likviditás vertikális vizsgálata során pedig a készpénzlikviditás (vagyis a kassa és a jegybanknál levő javak) mellett az ún. első fokú likvid eszközök (a készpénz mellett a nosztrojavak, csekk, nem kamatozó kincstári jegyek, első osztályú kereskedelmi váltó) alakulását is figyelemmel kell kísérjük.²³

A készpénzlikviditás Németországban már a háború előtt is alacsonyabb volt, mint a többi nagy ipari országban.²⁴ A különbség a háború után még inkább kiszélesedett. A német magán részvénytársasági bankok készpénzlikviditása 1913-ban 7,3%, 1929-ben 3,8% volt.

Ugyanezen bankcsoportnál a betéteket 1913-ban 49,4%-ban, 1929-ben 37,3%-ban fedezték az első fokú likviditású eszközök.²⁵

A fenti adatok értékelésénél figyelembe kell vennünk azt is, hogy még ezek a kedvezőtlen számok sem tükrözik a valós helyzetet. A nagy németországi tőkehiány, illetve tőkeéhség következtében ugyanis a bankoknál rövid lejáratúként számon tartott hitelek nagy — de számszerűleg nem felbecsülhető — részét a felhasználók hosszú lejáratú hitelként fektették be, vagyis beruházásokra fordították. Ez a jelenség, ha számszerűen nem is, de tényében már a kortársak előtt is ismert volt, sőt a külföldi hitelezők gyakran tudatosan például Rembours-hiteleket nyújtottak beruházások fedezésére — elsősorban 1927-től az USA-ban a kiélezett konkurrenciaharc követ-

²⁰ A hosszú lejáratú hiteleknek a 20-as évek végén való térszerzésében jelentős szerepet játszott, hogy a nyugat-európai országok fő hitelezőállamában, az Egyesült Államokban a részvényárfolyam emelkedése kedvezőbb befektetést kínált e téren. A pénztőke rövid lejáratú hitelek formájában áramlott ekkor Európába. David S. Landes: *Az elszabadult Prométheusz*. Bp. 1986. 513.

²¹ Born. i. m. 21.

²² A likviditás horizontális és vertikális vizsgálatára ld.: Szász Antal: *A magyarországi tőkés bankok üzleti politikája és technikája*. Bp. 1961. 172.; Uő: *Banküzemtan*. Bp. 1947. 450. s a köv.

²³ A bankok aktíváinak felosztását a likviditás foka szerint ld.: Karl Nordhoff: *Über die Liquiditätsfrage*. In: *Untersuchung...* i. m. I. Teil. 2 Bd. 478.

²⁴ Az átlagos adat Angliában 9,5%, az Egyesült Államokban 9—10% volt.

²⁵ Born. i. m. 21.

keztében — , amely ily módon függetlenedett az árumozgásoktól, s likviditása csökkent, a hitelfelvevőknek azonban pótlólagos lehetőséget nyújtott.²⁶

Az alacsony likviditás, a saját tőke alacsony aránya a bankok rentabilitása szempontjából kedvezőek voltak, hiszen üzleti expanziójuknak nem állta útját a fenti két kötöttség. Ez volt a fő oka annak, hogy kockázatos volta ellenére ezt az üzletpolitikát követték.

A fenti folyamatok eredménye a német bankéletnek a kül- és bel politikai eseményektől a szokásosnál is erősebb függősége volt.²⁷

A Reichsbank éveken keresztül hiába mutatott rá a külföldi adósságok ingatagságára, az eladósodás adott jellegzetességeinek veszélyeire. A jegybank helyzetét a Dawes-tervnek megfelelően az 1924. aug. 30-i banktörvényben újraszabályozták: a Dawes-terv időtartamára nemzetközi felügyelet alá került, autonóm pénzügyi politika folytatására nem volt képes. Pénzügyi eszközei, a hitelrestrikciók, illetve könnyítések, valamint a diszkontpolitika, az adott gazdasági környezetben nem voltak alkalmasak a hitelbeáramlás feltartóztatására. Ha a Reichsbank megdrágította a hiteleket, a bankok a külföldhöz fordultak. A külföldi hitelfelvevőtelek csökkentésére egyetlen eszköze az alacsony diszkontláb volt, ezt azonban a banktörvény 5%-ban minimalizálta.²⁸

A likviditási problémák fő oka tehát a német gazdaság tőkeszükséglete és tőkeellátottsága közötti feszültség volt.²⁹ Míg például az angol bankok főként az áruforgalmat finanszírozták, a német bankrendszernek e tevékenység mellett, a hosszú lejáratú hiteligények kielégítésében is nagy feladatai voltak, mivel a gazdaság kevésbé volt képes önfinanszírozásra. A német bankrendszer termeléshez való szorosabb kötődéséből egyben nagyobb válságérzékenysége is adódott.³⁰

3. Strukturális változások a bankügy szervezetében

A német bankok tartozásainak összetételében, likviditásában bekövetkezett negatív változások kapcsolatban álltak a bankrendszer egészében a világháború után bekövetkezett strukturális változásokkal, amelyek a konkurenciaharc élesedését eredményezték.

Az egyik ilyen jelenség volt a takarékpénztárak, zsróközpontok, közjogi hitelintézetek betörése a korábban csak a magánhitelbankok által uralt üzleti területekre. A világháború előtt a takarékpénztárak csak takarékbetéteket gyűjtöttek, s ezekből hosszú lejáratú hiteleket, elsősorban jelzálog- és kommunális hiteleket nyújtottak.³¹ A világháború után azonban üzleti tevékenységük kiszélesedett. Ennek oka elsősorban az volt, hogy az infláció következtében takarékbetét-állományuk szinte teljesen megsemmisült.

A tartományi kormányok — amelyek illetékességi körébe a takarékpénztárak jogi helyzetének szabályozása is beletartozott — a takarékpénztáraknak mindenütt

²⁶ Lüke. i. m. 222-226.

²⁷ Kindleberger. i. m. 144.

²⁸ A Reichsbank kezében levő eszközök ellentmondásosságát a külföldi hitelekre szóló tőkejövedelem — adómentesség 1926-os felfüggesztése példázza. Amikor ugyanis ezt az intézkedést a kölcsönbeáramlás visszafogására meghozták, csak a hosszú lejáratú hitelek volumene esett vissza, a nehezebben ellenőrizhető rövid lejáratúaké nőtt. Fischer. i. m. 524.

²⁹ Ez a probléma természetesen a háború által érintett más európai országokban is fennállt. Németországban azonban a legszélsebésebben jelentkezett. Landes. i. m. 511.

³⁰ Fischer. i. m. 495—496.

³¹ Üzleti tevékenységük kiszélesedésének már a világháború előtt is voltak előzményei, amikor 1909-ben a porosz takarékpénztárak bevezethették a letéti és folyószámlaüzletet. Born. i. m. 25.

lehetőséget nyújtottak, hogy a takarékbetéti üzletág visszaesésének ellensúlyozására a letéti és folyószámla üzletet is gyakorolhassák.

Az infláció után ugyan újra a takarékforgalom vált a takarékpénztárak fő tevékenységévé, de az említett területeken is érezhető konkurenciát jelentettek a magánbankoknak.³² 1929-ben a takarékpénztárak és zsíróközpontok a magánbankok által kiadott rövid lejáratú hitelek közel 1/3-át bonyolították le. (A 16 milliárd RM-ból 4,9 milliárd RM-ot.)³³

A takarékpénztárak befolyásának növekedését a közösségi pénzügyek fejlődése is elősegítette. Az 1918 után erősen növekvő szociális és gazdasági közösségi feladatok a községeket hitelforrásaik bővítésére ösztönözték. Először kommunális bankokat alapítottak, majd a takarékpénztárakat használták fel céljaikra, s támogatták is őket.³⁴

A községekkel való szoros kapcsolatuk azonban a takarékpénztárak számára egyszersmind strukturális gyengeségüknek is oka volt. Túlságosan függtek ugyanis azok pénzügyeinek alakulásától, amely később, a válságban vált nyilvánvalóvá.³⁵

A takarékpénztárak betörése az említett üzletágakba azt jelentette, hogy a német hitelrendszerben folytatódott a háború előtti időszak tendenciája — a hitelintézetek jogi és szervezeti különbségeinek fennmaradása, de az általuk gyakorolt üzletágak szinte teljes egybeesésére³⁶ — s ez tovább fokozta a német bankrendszer túldimenzionáltságát.

A bankapparátus háború utáni túlfejlettsége nem a bankok számának növekedésében nyilvánult meg, hiszen 1929-ben például a magánhitelbankok száma alacsonyabb volt mint 1913-ban, s csak a szövetkezeti bankok száma nőtt, míg a közjogi hitelintézeteké stagnált.³⁷ Ennek ellenére túldimenzionáltságról beszélhetünk, hiszen a bankok száma önmagában nem mérvadó. A centralizáció következtében azonos apparátus kevesebb bank között oszlik meg, másrészt a szám csökkenésének a felszámolások is okai lehetnek. A német bankéletben, elsősorban a nagybankoknál, a 20-as években megfigyelhető volt a fúziók számának növekedése. A lejátszódó koncentráció elsősorban a fiókhálózatokkal rendelkező berlini nagybankok, a vidéki bankok s a helyi hitelbankok számának csökkenésében mutatható jól ki. A koncentráció fő oka az ipari koncentráció előrehaladása volt, hiszen csak a nagybankok voltak képesek saját létük veszélyeztetése nélkül a hatalmas nagyipar hitelgényeinek eleget tenni. A nagybankok — s ez a 20-as években különösen fontos előnyük volt — könnyebben hozzájuthattak külföldi hitelekhez is. Ily módon a túlfejlettség elsősorban a berlini nagybankok fiókhálózatának bővülésében mutatkozott meg. Míg 1914 végén a 7 berlini nagybank 115 fiókiáléval, addig 1929-ben a 4 berlini nagybank 750 fiókkal rendelkezett.³⁸

A berlini nagybankok üzletpolitikájának szerves része volt ebben az időben a vidéken való terjeszkedés, mely a vidéki bankokkal erős üzleti harchoz vezetett.

Az 1914—1928 közötti időszakban a nagybankok fúziói által megtakarított

³² A magánbankok egykori panaszai elsősorban a takarékpénztárak kedvezőbb adóelbírálására vonatkoztak.

³³ Untersuchung... i. m. II. Teil. 76—83.

³⁴ Born. i. m. 27.

³⁵ Uo. 28.

³⁶ Karl Erich Born: Geld und Banken im 19. und 20. Jahrhundert. Stuttgart 1976. 467.

³⁷ Rudolf Stucken: Die Konzentrationsbewegung im. deutsche Bankgewerbe und deren Gegenkräfte und die Tendenzen zur Dekonzentration und Spezialisierung. In: Untersuchung... i. m. I. Teil. 2. Bd. 10.

³⁸ Ernst Walb: Übersetzung und Konkurrenz im deutschen Kreditapparat. In: Untersuchung... i. m. I. Teil. 1. Bd. 119.

fiókok száma csekély, tehát területi expanzió volt az egyesítések célja.³⁹ A fiókhálózat növekedése emelte a működési költségeket. Megfigyelhető, hogy a fiókhálózatot működtető berlini nagybankoknál a működési költség nagyobb arányban nőtt, mint az ugyancsak berlini nagybanknak számító, de a fiókok üzemeltetéséről lemondó Berliner Handelsgesellschaft-nál. Míg az előbbieknél 1913-ban a bruttó nyereség 45,5%-át, 1929-ben pedig 76,1%-át tették ki a működési költségek, az utóbbi esetben 1929-ben csak 55,9%-ot értek el.⁴⁰

Az a tény, hogy a német bankügy más országokkal — például Angliával — összehasonlítva alig ismerte a munkamegosztást, fokozta a konkurenciaharcot, s így a működési költségeket. Az erős konkurenciaharc jelentősen közrejátszott abban, hogy a német bankok üzletpolitikájában a külföldi hitelek bevonása terén olyannyira háttérbe szorult az elővigyázatosság.

III. A világgazdasági válság kitörése. A bankválság előzményei 1929—1931

A világgazdasági válság kitörése Németországot is érzékenyen érintette. Nemzeti jövedelme 1929 és 1931 között 75,9 milliárd RM-ről 57,5 milliárd RM-ra esett vissza. A német áruexport ugyanezen időszakban 13,5 milliárd RM-ről 9,6 milliárd RM-ra csökkent.⁴¹

A német belpolitikai életben polarizálódás indult meg, amely a weimari köztársaságot támogató középpártok visszaszorulását eredményezte. Mindez korábban elképzelhetetlenül ingatagá tette a koalíciót.

A német bankok helyzete 1929-ről 1930-ra első pillantásra javult, s bizonyos mutatók alapján jobb volt, mint az iparé. A nagyobb nyereséghányadnak megfelelően a bankok nagyobb osztalékot fizettek az iparnál (kivételt a vegyipar jelentett). Valamelyest javult a magánhitelbankok készpénzlikviditása, a takarékpénztárak betétállománya nőtt.

E néhány javuló mutató mellett azonban komoly negatív tendenciák is jelentkeztek. A magánhitelbankok 1930-ban számottevően veszítettek idegen eszközeikből. Míg ez 1929 végén 17,45 milliárd RM volt, addig 1930 végén 16,44 milliárd RM-ra tehető.⁴² Különösen jelentős volt a veszteség a berlini nagybankoknál, amelyeknél a külföldi hitelek aránya jóval magasabb volt az átlagosnál. A külföldi tőkekivonás a szeptember 14-i Reichstag-választások után — melyeken a nácik előretörték —, hullámszerűen lépett fel. A választást követő első hat hétben a berlini nagybankok több mint 700 millió RM-nyi — szinte kizárólag külföldi — kölcsönt voltak kénytelenek visszafizetni, a német belpolitikai fordulat következtében megingott bizalmú hitelezőknek. Ugyanezen idő alatt a Reichsbank arany- és valutakészletét 600 millió RM-al kellett csökkentse.⁴³ A világgazdasági válság alatt ekkor, szeptember—októberben következett be a bankmérlegek első nagy összeszűkülése.⁴⁴

1930 novemberében és decemberében csökkent, majd 1931 januárjában ismét fellángolt a hitelkivonás, s április végéig a berlini nagybankok külföldi hitelezői to-

³⁹ Stucken (1933). i. m. 17.

⁴⁰ Untersuchung... i. m. II. Teil. 216. Fiókhálózatot a következő berlini nagybankok üzemeltetnek Deutsche Bank und Discontogesellschaft (elterjedt rövidítése: Dedi), Commerz- und Privatbank (Compri), Dresdner Bank, Darmstädter und Nationalbank (Danat).

⁴¹ Born. (1967) i. m. 37—38.

⁴² Untersuchung... i. m. II. Teil. 124—127.

⁴³ Uo. 453.

⁴⁴ Ld. Rudolf Stucken: Liquidität der Banken. Berlin 1940. 176—177.

vábbi 400 millió RM-ot mondtak fel. A hitelezők csökkenésével a bankok követeléseik leépítésére is rákényszerültek, ez azonban nem tartott lépést veszteségeikkel.⁴⁵ A fiókhálózattal rendelkező berlini nagybankoknak sikertelen volt ez a törekvésük. Ezek 1930-ban összesen 870 millió RM-ot fizettek vissza, míg követeléseik csak 370 millió RM-al lettek alacsonyabbak,⁴⁶ ami természetesen rontotta likviditásukat. Míg a készpénzlikviditásuk azonos maradt, az első fokú likviditású javaik aránya 1929 végétől egy év alatt 39,7%-ról 35,5%-ra csökkent.⁴⁷

A követelések csökkentése azért nem lehetett megfelelő ütemű, mert azok nagy része az iparban befagyott (főként nyersanyagok, eladhatatlan készárúk formájában).

A másik veszteségforrás a bankok értékpapírkészleteinek értékcsökkenése volt. Bár a szabályok szerint egy bank csak egy másik bank részvényeit birtokolhatta, a húszas években a német nagybankok ipari cégek részvényeit is megszerezték, jórészt azért, hogy részt vegyenek a nagy konzernalapításokban (Vereinigte Stahlwerke, Nordwolle stb.).

Mivel a nagybankok saját tőkéje alacsony volt, érthető, hogy részvényeik osztalékai által igyekeztek feltornázní azt. Ugyanekkor ez rendkívül veszélyes volt, mivel árfolyamesés következtében az aktívák egyik legnagyobb tételét jelentő részvények értéke gyorsan csökkenhetett. Ez be is következett.

Az 1930 szeptemberi választások után — mintegy a megingott bizalom indikátoraként — a berlini nagybankok részvényárfolyama gyorsan esett. Egyedül a viszonylag stabil helyzetű Berliner Handelsgesellschaft tudta részvényeit New Yorkban elhelyezni, a többi e helyzetben az árfolyam „ápolása” céljából kénytelen volt saját részvényeit felvásárolni. (A saját részvények birtoklását ekkor még csak homályos és könnyen kijátszható rendelkezések szabályozták.) A saját részvények felvásárlása azonban, különösen eső árfolyamok esetén, kockázatos fogás, hiszen ugyanennyivel csökkenti a tiszta vagyont, s az árfolyamvesztés, melyet egyébként a részvényes viselne, most a bankot terheli, annak likviditását rontja.

A német pénzügyi rendszer tehát már meggyengülve érkezett 1931 tavaszához, amikor az eddigi negatív folyamatok még inkább felgyorsultak.

IV. A bankválság kitörése

A német bankrendszer gyengeségeit egy osztrák nagybank bukása hozta felszínre. 1931 május 11-én nyilvánosságra került, hogy Ausztria vezető hitelintézete, az Österreichische Creditanstalt saját tőkéjével közel azonos nagyságú veszteséget szenvedett. Másnap bankpánik rázta meg az osztrák bankokat, s csak a gyors angol jegybanki segítség mentette meg a Creditanstalt-ot az összeomlástól. A nemzetközi pénzüvilágban azonban az osztrák óriásbank kálváriája növekvő bizalmatlanságot okozott.

Bizalmatlanság érvényesült a német nagybankokkal szemben is, amelyek idegen eszközei az elmúlt 10 hónap során másfél milliárd RM-al csökkentek, s ez nagyfokú gyengülésükkel járt.⁴⁸

Májusban szinte a Creditanstalt-al egy időben vonták meg a hiteket a német nagybankoktól is. A legnagyobb veszteséget e hónapban a Danat szenvedte (97

⁴⁵ Csak a Berliner Handelsgesellschaft-nak és a vidéki magánbankoknak sikerült a párhuzamos csökkentés.

⁴⁶ Untersuchung... i. m. II. Teil. 18.

⁴⁷ Uo. 30. s a köv.

⁴⁸ Stucken (1940). i. m. 84.

millió RM), majd a Dresdner Bank (79 millió RM), a Deutsche Bank (51 millió RM), a Compri (36 millió RM) következett. A német bankoktól összesen 288 millió RM rövid lejáratú hitelt hívtak vissza májusban.⁴⁹ A Reichsbank a régi bankárszabályt követve, úgy vélte elkerülni a további nehézségeket, ha fizet, s tovább fedezte a devizakeresletet. Aranyat azonban ekkor még nem veszített jelentős mértékben, mivel sikerült egy 120 millió RM-os kereskedelmi kölcsönt szereznie.⁵⁰

A májusi bankpánikkal egy időben Németországban is nyilvánosságra kerültek egyes nagyvállalatok fizetési nehézségei. Először a Karstadt áruházkonzern, majd a Nordstern biztosítókonzern adott hírül veszteségeket. Ezek csak fokozták a hitel-felmondásokat.

Két politikai fejlemény is hozzájárult a bizalmatlanság növekedéséhez.

1931 június 5-én a Brüning-kormány, tisztán belpolitikai megfontolásból, azzal a céllal, hogy leszerelje a nacionalizmust meglovagoló ellenzékét, nyilatkozatot adott ki a jóvátétel mérséklésének szükségességéről. Külföldön a nyilatkozatot a német kormány revíziós szándékának minden eddiginél kézzelfoghatóbb megnyilatkozása-ként fogadták.

A másik jelentős belpolitikai esemény — mely szintén külpolitikai hatással bírt — a legnagyobb pártok június 10—11-i, a Reichstag egybehívását követelő, s így a kormány ellen is irányuló felhívása volt.

A belpolitikai események érzékeny barométereként, a Reichsbank június 12-én és 13-án 220, illetve 114 millió RM-nyi devizát kényszerült kiadni. Azzal a céllal, hogy a bankokat saját devizakészleteik igénybevételére ösztönözze, 5%-ról 7%-ra emelte diszkontlábát. A jegybank számára rendkívül kritikus helyzet alakult ki. Váltók ellenében heteken keresztül tömegesen kellett devizát és aranyat kiadnia. Június 19-én a bankjegyfedezet már csak 100 millió RM-al állt a törvényesen meghatározott 40%-os határ felett.⁵¹

Ugyanakkor azonban a jegybank részéről rendkívül veszélyes intézkedés lett volna a magánbankoknak való devizakiadás megtagadása, hiszen ennek következtében azok a felmondott külföldi hiteleket nem tudták volna visszafizetni, ami a külföldi kölcsönök összeomlásához vezethetett. A másik következmény a gazdaság hiteligényeinek kielégíthetetlenlensége lett volna, annak minden vonzatával (fizetőkép-telenségek).

A Reichsbank ugyan június 20-án megkezdte a hitelrestrikciót, következetesen azonban ekkor még nem érvényesítette.⁵² Az egyetlen lehetséges elfogadható megoldás a külföldi kölcsönfelvétel volt. Az angol jegybank elnöke, M. Norman azonban elutasította német kollégájának, H. Luthernek a kérését. Ennek oka egyrészt a német gazdaság helyzete lehetett — nem látta biztosítottnak szükség esetén a visszafizetést —, másrészt az angolok tartottak a francia ellenlépéstől — amely a font elleni támadást jelentette volna —, amivel már az osztrákoknak a franciák akarata ellenére nyújtott nagyszabású pénzügyi segítség miatt is számolhattak.⁵³

Németország eme szorult helyzetének orvoslására tette Hoover amerikai elnök június 20-án a Luther által „világtörténeti jelentőségű tett”-nek nevezett jóvá-

⁴⁹ Born (1967). i. m. 67.

⁵⁰ Kindlerberger. i. m. 160.

⁵¹ Born (1967). i. m. 76.

⁵² Ez a restrikciós hitelpolitika a Reichsbank és a nagybankok közötti fő vitakérdés volt ebben, s az ezt követő időszakban. Heinz Habedank: Die Reichsbank in der Weimarer Republik. Berlin 1981. 215.

⁵³ A franciák ugyanis politikai nyomással igyekeztek megakadályozni a tervezett német—osztrák vámunió létrejöttét, melyet a versaillesi-i békeszerződés megsértésének tartottak.

tételi moratóriumjavaslatát. A német pénzügyi nehézségek lokalizálását célzó indítvány hatására a német pénzpiacon némi megnyugvás következett be.

A német jegybanki kölcsönkérelmek felemás eredménye azonban kitudódott, s ez, valamint a Hoover-moratóriummal szembeni francia ellenállás a nyugalom megszűnését hozta.⁵⁴ A veszteségek mértéke kitűnik a nagybankok június havi mérlegéből. A legnagyobb hitelezővesztés, a Danat-ot érte (17%-os). Első fokú likviditása 30,5%-ról 22,2%-ra csökkent.⁵⁵ A hitelkivonási áradatot a Hoover-moratóriumhoz való időközbeni francia hozzájárulás sem tudta megállítani, a német gazdaságba vetett bizalom ingott meg.

A mind nagyobb nehézségekbe kerülő Danatbank elnöke, J. Goldschmidt július 8-án fúziót ajánlott O. Wassermannnak, a Deutsche Bank elnökének, aki azonban a más helyzetben talán csábító ajánlatot visszautasította, mivel a Creditanstalt bukása még túl közeli volt. (A Creditanstalt megelőzően magába olvasztotta a veszteséges Österreichische Boden-Kreditanstalt-ot, ami a válság körülményei között legyengítette, s döntően hozzájárult bukásához.)

A kormány közben újabb erőfeszítéseket tett külföldi jegybanki kölcsön megszerzéséért. Luther azonban ekkor is elutasításra talált Londonban, Párizsban pedig a szokásos politikai feltételeket szabták. (Cirkálóépítésről, vámunióról, revízióról való lemondás stb.) Ezeket a kormány nem fogadta el. Az egyetlen eredmény a korábban folyósított rediskonthitel háromhónapos meghosszabbítása volt. E sikertelenség következtében a Reichsbank kénytelen volt hitelrestrikcióját erősíteni. Váltókereteket állított fel, a váltókat csak válogatva fogadta el. A Danat szívességi váltóinak visszautasítása a bankra nézve végzetes következményekkel járt. Mivel a kormány sem tudott segíteni — hiszen Luther útjának sikerességétől tette függővé a támogatást — J. Goldschmidt július 11-én közölte, hogy 13-án (hétfő) a Danatbank nem nyit ki. Ezzel az egyik legnagyobb német bank megbukott.

A Danatbank összeomlásának fő oka túlhajtott üzleti aktivitása volt. 1930-ban 60 millió saját tőkéjével 2,5 milliárd RM-os mérlegösszeg állt szemben. Ugyanezek az adatok a Dresdner-nél 100 millió RM, illetve 2,3 milliárd RM, a Compri-nál 75 millió RM és 1,6 milliárd RM voltak. A Danat részvénytőkéje ráadásul csak papíron tett ki 60 millió RM-ot, mivel ebből 35 millió RM-ot saját maga birtokolt. A bank az utolsó 6 hónapban 650 millió RM-ot fizetett vissza. Ez a rön előtti idegen eszközeinek 1/3-át tette ki. Tavaszi likviditási mutatói alapján elvileg erre nagyobb megrázkódtatás nélkül képes lett volna, azonban a már említett jelenség, a kinnlevőségek befagyasztása miatt a kifizetéseket nem tudta tovább folytatni. A bankot a vele szoros üzleti kapcsolatban álló Nordwolle konszern bukása 50 millió RM veszteséggel terhelte meg, ami az utolsó lökést adta az összeomláshoz. A Danatbank küszöbön álló bezárásával egy időben az egyik legnagyobb vidéki bank, a Ländesbank der Rheinprovinz is közölte illikviditását a kormánnyal, amelynek oka az volt, hogy betétjeit továbbadta az eladósodott községeknek, ahol azok befagytak.

Július 12-én a Dresdner Bank fizetőképatlensége is felmerült. A kormány a Danatbank esetében alkalmazni kívánt intézkedéseket erre az intézetre is ki akarta terjeszteni, annak elnöksége azonban bankját fizetőképesnek deklarálta. Az, hogy a kormány a második legnagyobb német banktól téves információt kapott, már két nap múlva kiderült, amikor a Dresdner Bank elismerte illikviditását.

Július 13-án a Danatbank nem nyitott ki. A kormányt egy szükségrendelet ha-

⁵⁴ A francia álláspont érthető volt, hiszen a kereskedelmi adósságok és a jóvátételek azonos kezelése a jóvátételi szabályozás alapelve volt. Kindleberger. i. m. 163.

⁵⁵ Born (1967). i. m. 83.

talmazta fel arra, hogy a bank elleni csődeljárást lefolytassa, az intézet élére kormány megbízottat állítson, átalakítsa a bank vezetését, s mindenekelőtt, hogy a Danatbank minden tartozására a Reich nevében átvegye a jóállást. Ezt kommuniké adta hírül. Bár a nagybankok képviselői korábbi tanácskozásukon ezeket a kormányintézkedéseket elégségesnek ítélték egy rön megakadályozására, július 13-án csalódniuk kellett. Alig vált ismertté ugyanis a Danatbank zárvatartása, a német takarékpénztárak és bankok betéteseik és hitelezőik hatalmas rohamát kellett elviseljük. A kormány ebben a helyzetben a következő két napra bankszünnapot hirdetett.

V. Erőfeszítések a válság leküzdésére

A kormány által július 14-re és 15-re elrendelt bankszünnap természetesen nem volt huzamos ideig fenntartható, aminek a kormány tudatában is volt. A bankszünnap alatt ugyanis szünetelt a fizetőforgalom, nem folytak be az adók, s a béreket sem tudták fizetni. A fizetőforgalom megindítása tehát szükséges volt, de legalább ennyire az is, hogy az fokozatosan történjék, hiszen ellenkező esetben tartani lehetett a július 13-i események megismétlődésétől. A kormány és a Reichsbank feladata volt, hogy a korlátozott fizetőforgalmat csak viszonylag rövid ideig tartsa fenn, az alatt azonban tegye meg azokat az intézkedéseket, amelyek gátat vetnek a válság kiújulásának.

1. A kötött devizagazdálkodás

A bankválság megoldása, a fizetőforgalom újrafelvétele nem volt lehetséges a külföldi fizetőforgalom korlátozása, a kötött devizagazdálkodás bevezetése nélkül, hiszen a külföldi pénzek kiáramlásának megszűnését a bankpolitikai eszközök nem tudták biztosítani. A július 15-től kezdve több lépcsőben kiépülő szabályozás szerint a devizaügyleteket kevés kivétellel engedélyhez kötötték, a devizát be kellett szolgáltatni a Reichsbanknak, amely meghatározott, s a piacival nem feltétlenül megegyező árfolyamon vette át azt.⁵⁶ Devizát csak kölcsöntörlesztésre adott könnyen a jegybank, importra azonban sokkal nehezebben. Az összes devizaforgalmat a Reichsbanknál és a vele megállapodást kötött, ún. devizabankoknál összpontosították. A forgalmi felügyeletbe a nemesfémeket és értékpapírokat is bevonták. Tiltották a külföldi hitelnyújtást, s a külföldi adósnak való haladéknnyújtást is.⁵⁷ A kötött devizagazdálkodással a német valuta egy külső és egy belső valutára szakadt. A kényszerárfolyam elvileg lehetővé tette volna a deflációs politika megszüntetését, hiszen a belső intézkedések a reichsmark váltóárfolyamának biztosítására feleslegessé váltak.

A kormány azonban továbbra sem változtatott gazdaságpolitikáján. (Igaz, a kötött devizagazdálkodást, amely több mint két évtizedig fennállt, átmeneti intézkedésnek szánták.)

Július 20-tól a fizetési és váltóforgalom korlátozásait négy fokozatban enyhítették, míg végül augusztus 5-én a bankok számára visszaállították a normális állapotot. A tőzsdék azonban — kis megszakítással szeptemberben — 1932. április 11-ig zárva maradtak. Fontos feltétele volt a fizetőforgalom újrafelvétele a Reichsbank rend-

⁵⁶ Ernst Hasse: Die Krisenmassnahmen des Jahres 1931. In: Untersuchung... i. m. I. Teil. 2. Bd. 78.

⁵⁷ Rudolf Stucken: Deutsche Geld- und Kreditpolitik. Tübingen 1964. 93.

kívül szigorú hitelrestrikciójának enyhítése is⁵⁸. A fizetőforgalom újrafelvétele azt a veszélyt hordozta magában, hogy a gyengének tartott bankokból a többibe utalják át a betéteket. Ennek megakadályozására és a legalább törvényesen engedélyezett fizetések átutalási forgalom útján történő lebonyolítására hozta létre a Reichsbank 43 neves bank részvételével az *Überweisungsverband E. V.*-t. Az egyesülés tagjainak egymás közötti kötelezettségeire vette át a jótállást e szervezet, július 21-én kezdve meg munkáját. A közös, 5,9 millió RM-os tartalék szolgált a tagintézetek fizetési szaldója különbségének fedezésére. Az elszámolás naponta történt. Az *Überweisungsverband* kéthetes tevékenysége azonban nem volt zavartalan, a bizalmatlanságot nem tudta megszüntetni.

Nagyobb jelentősége volt az *Akzeptbank A. G.* július 28-i megalapításának. Az Akzeptbank feladata volt, hogy a nehézségekbe került hitelintézeteknek pótlólagos hitellehetőséget nyújtson. Ezt a Reichsbank által egyébként el nem fogadott váltók diszkontképessé tételével érte el, gyakorlatilag a „harmadik aláírást” adta.⁵⁹ Az Akzeptbank maga közvetlenül nem nyújtott hitelt a gazdaságnak. 200 millió RM-os alaptőkéjének csak 25%-át fizették be, de az állam vállalta szükség esetén további 50% befizetését. Az Akzeptbank egyik fő feladata a két bajba jutott nagybank hitelekkel való támogatása volt. Legfőbb hiteligenybevevője azonban nem e két intézmény, hanem a *Deutsche Girozentrale* volt, amelynek még ez évi 1 milliárd RM-os megsegítése jelentősen javította a takarékpénztárak fizetőképességét. 1931 végéig az Akzeptbank 1625 millió RM támogatóhitelt nyújtott, ebből 48 milliót váltók diszkontálásával, a többi váltók akceptálásával.⁶⁰ A következő években fokozatosan került sor leépítésére. Az Akzeptbank tevékenységének a fenti pozitívumok mellett hátránya az volt, hogy fokozta a hitelélet túlszervezettségét, s növelte a költségeket is.⁶¹

2. Bankfelügyelet

A válság nyilvánvalóvá tette a német hitelélet intézményrendszerének gyengeségeit. A kormány a válság alatt téves információkhoz jutott, ami gátolta a megelőző intézkedések meghozatalában. Ennek megismétlődését el akarta kerülni. Az 1931. szeptember 19-én kiadott részvényjogi novella előírta, hogy az évi közgyűlésen megvizsgálatott mérleget kell előterjeszteni. Emellett korlátozta a saját részvények tulajdonát, és egyszerűsítette a válságban gyakran szükséges, de eddig csak körülményesen végrehajtható alaptőke-leszállítást. A részvénytörvényével azonos rendeletben teremtették meg a bankfelügyeletet, mint a bankellenőrzés eszközét. A bankfelügyeletnek két alapvető intézménye volt: a Reichsbank mellett működő *Kuratorium für das Bankgewerbe* és a gazdasági miniszternek alárendelt *Reichskommission für das Bankgewerbe*. A széles körű jogokkal felruházott bankfelügyeleti szervek

⁵⁸ A Reichsbank ezt csak az egyidejű drasztikus hitelmegszorítással tehetette meg. 1931. július 16-án a diszkontlábát 10%-ra, majd augusztus 1-től a bankbetétek visszafizetési korlátozásának megszüntetésével 15%-ra emelte. A lombardhitelek kamatlába ennél is magasabb volt. A jegybank ugyan december 10-én, 7, illetve 8%-ra csökkentette a kamatlábakat, a katasztrofális gazdasági helyzetben azonban ez is magasnak bizonyult. Heinrich Irmeler: *Bankenkrise und Vollbeschäftigungspolitik (1931—1936)*. In: *Währung und Wirtschaft in Deutschland 1876—1975*. Hrsg. Deutsche Bundesbank. Frankfurt am Main 1976.

⁵⁹ Irmeler. i. m. 293.

⁶⁰ Born (1976) i. m. 117.

⁶¹ Hasse, i. m. 82.

A pénzüintézetek helyzetének javítását szolgálta az 1932. decemberében létrehozott *Deutsches Finanzierungsinstitut AG (Finag)* és a *Tilgungskasse für gewerbliche Kredite (Tilka)*. Az előbbi átvette a bankok részvényeit, követléseit. Csekély forgalma azonban azt mutatja, hogy túlságosan későn jött a bankok számára. Nagyobb volt a Tilka jelentősége, amely a bankok veszteségeinek több évre való elosztásában működött közre. Irmeler. i. m. 294—295. Born, (1967). i. m. 172—173.

feladata volt a bankrendszer figyelemmel kísérése; az összegazdasági szempontok érvényesítése a bankügyben; a nagybankok — elsősorban a Danat és a Dresdner Bank — problémájának rendezése.⁶²

A bankfelügyelet nem terjedt ki a takarékpénztárakra és a zsrírközpontokra, mint nem közjogi intézetekre. Ezek problémáit az október 6-i *takarékpénztári reform* volt hivatva orvosolni. A reform azáltal szüntette meg a községek uralkodó befolyását a takarékpénztárakra és zsrírközpontokra, hogy ezeket közjogi intézményekké alakította át, amelyek saját vagyonnal rendelkeztek. A válság likviditási problémái szolgáltak indítékul a betétek 30%-ának minimális likviditási tartalékként való előírására.

3. A stillhalte-egyezmények

A kormány és Reichsbank számára is a legkényesebb probléma — a kérdés politikai vetületei következtében — a külföldi pénzek kiáramlásának megakadályozása volt.

A kormány célját, az adósságok prolongálását úgy kívánta elérni, hogy ezért politikai árat ne kelljen fizetnie. Ez a törekvése azonban a válság alatt mindannyiszor a külföld (elsősorban a franciák) ellenállásába ütközött. Luther július 9-i és 10-i M. Normannal és P.E. Flandrinnal folytatott megbeszélésein, majd a BIZ (Bank für Internationalen Zahlungsausgleich) július 13-i ülésén mindannyiszor azt a választ kapta, hogy egy stillhalte-szerződés megkötését kormányközi tárgyalásoknak kell megelőzniük. Ezek megindulásához a közvetlen lökést Hoover elnök július 16-i, egy gazdasági konferencia megrendezésére irányuló indítványa adta. Hoover ösztönzésére az angol kormány július 20-ra meghívta hat kormány képviselőit Londonba, hogy a német pénzügyi krízis leküzdéséről tanácskozzanak. Végül ezen a találkozón a szokásos francia—német ellentét következtében Németország nem jutott kölcsönhöz, azonban a részt vevő kormányok ajánlást adtak jegybankjaiknak, valamint a BIZ-nek és a magánhitelezőknek egy, a német magánadósságok prolongációját célzó megállapodás megkötésére.

A meginduló stillhalte-tárgyalásokon a két oldal igen eltérő elképzelésekkel lépett fel. A németek 6 hónapra az összes rövid lejáratú külföldi hitelre szerettek volna megállapodást kötni, míg az angol és amerikai fél csak a hitelek egy részére. A Baselben augusztus 18/19-én aláírt megállapodás végső soron az erősebb pozíció, a hitelezők kívánságait tükrözte, s 6,3 milliárd RM rövid lejáratú hitelt halasztott el fél évre. (A szerződést később újra és újra meghosszabbították, elsőként 1932. március 1-én, amikor számos könnyítést sikerült a német félnek elérnie.)

4. Szanálások

A bajba jutott nagybankok szanálásának kérdésében már júliusban több alternatíva merült fel. Szóba került az egymással vagy más nagybankkal való összevonásuk, a tőkeemeléssel, a hitelnyújtással való szanálás. A „nehézipar” — Flick és Vogler által közvetített — ajánlata például a következő volt: átveszi a Danat saját tulajdonában levő részvényeit 150-es árfolyamon, és ezzel a bank részvényitőkéjét intakttá

⁶² Fritz Paersch: Massnahmen des Staates hinsichtlich einer Beaufsichtigung und Reglementierung des Bankwesens. In: Untersuchung... i. m. I. Teil 2. Bd. 36—44.

A Reichskommissar hamarosan a hitelszervezetek csúcsintézményei közötti kamatszabályozási megállapodást hozott tető alá. Irányításával vizsgálták a német bankrendszer újjászervezésének lehetőségét, az eredményeket törvényjavaslatban foglalták össze. Ez volt az alapja az 1934 decemberében kiadott banktörvénynek. E törvény ugyan nem változtatta meg a hitelélet szervezeti struktúráját, azonban a bankügyet szigorú felügyelet alá helyezte. Irmler. i. m. 298—300.

teszi. Ez a terv elsősorban azon feneklett meg, hogy a pénzügyminiszter félt az eljárás lassúságától. (Mivel a szükséges összeget a Reichsbanknak kellett volna előlegeznie.) A miniszter a Danat részvényeinek állam általi, paritáson való átvételét javasolta, amit az állami befolyás növekedését ellenző nehézipari érdekcsoport tagjai (pl. Krupp, Silverberg) támadtak.⁶³ Végül a Dresdner Bank esetében, a többi nagybank tiltakozása ellenére állami segítséggel tőkeemelésre került sor, aminek eredményeként a Reich szinte teljes tulajdonossá vált. Ezek az intézkedések azonban önmagukban még nem rendezték tartósan a két válságba került nagybank problémáját. A kormány végleges rendezési tervét H. Dietrich pénzügyminiszter 1932 február 22-én terjesztette elő. Ennekértelmében a Danat hamarosan fuzionált a Dresdnerrel (március 11.), amelytől a kormány a szanalási költségek csökkenését s a rentabilitás javulását várta. Megelőzőleg mindkét bank tőkéjét összevonták. A Reich a bank mérlegének javulását jelentős összegre szóló kincstárjegyek rendelkezésre bocsátásával segítte elő.⁶⁴ A fúzió után az állam a Danat belföldi kötelezettségeire adott biztosítékát visszavonta, ez immár feleslegessé vált. A külföldi kötelezettségekre azonban megtartotta a garanciát.⁶⁵

A júliusi bankpánik a Berliner Handelsgesellschaft kivételével a többi nagybankot is megrendítette, rekonstrukciójuk szükségessé vált. Ez a Reichsbank és a Golddiskontbank segítségével ment végbe.⁶⁶

A Compribanknál a rekonstrukció egyaránt a fenti két pénzintézet részesedéséhez vezetett. A Reich — a Golddiskontbankon keresztül — több mint 50%-kal részesedett a részvénytőkéből. A Deutsche Bank szintén tőkeleszállítást és összevonást hajtott végre, majd pedig új részvényeket bocsátott ki, amelyek eredményeként az eddig 285 millió RM-os részvénytőkéje 144 millió RM-ra csökkent. Ebből a Reichsbank a Golddiskontbankon keresztül közel 1/3-al részesedett.

Annak oka, hogy a Reichsbank a Golddiskontbankon keresztül a nagybankok részvényeiben olyan magas — összesen 143 millió RM-nyi — részesedést szerezhetett, elsősorban az volt, hogy a Golddiskontbank a válság évében változóállományának emelkedésével (kamatbevételek), s a diszkontláb drasztikus emelésével nagy nyereséghez jutott. Ezen jövedelmekből 200 millióról 400 millió RM-ra emelte részvénytőkéjét, s az említett részesedések megszerzésére is futotta.

VI. A bankválság következményei

A válság egyik legfeltűnőbb következménye a bankok számának csökkenése volt. 1929 és 1931 között a vidéki bankok száma 211-ről 157-re, a magánbankárok száma 1100-ról 709-re csökkent. Ugyanakkor azonban a közjogi és szövetkezeti hitelintézetek száma alig változott.⁶⁷

Egyaránt csökkent a saját és idegen tőke nagysága a bankoknál. Például a magánhitelbankok esetében 1930 és 1932 között a saját tőke összege 1,74 milliárd RM-ról 1,17 milliárd RM-ra esett.⁶⁸ Figyelembe kell vennünk azt is, hogy a Reich és a Golddiskontbank segítségnyújtása nélkül (ez 306 millió RM új részvénytőkét jelentett) a visszaesés még jelentősebb lett volna. Az idegen tőke csökkenése hasonló arányú

⁶³ Born (1976), i. m. 127—128.

⁶⁴ Irmeler. i. m. 295.

⁶⁵ Born. i. m. 168.

⁶⁶ A Deutsche Golddiskontbank a Reichsbank leányintézeteként elsősorban olyan feladatokat teljesített, amelyeket a Reichsbank a törvényes rendelkezések következtében közvetlenül nem oldhatott meg. Így a Reichsbank a Golddiskontbankon keresztül részesedett a nagybankok részvénytőkéjéből. Hasse. i. m. 76—77.

⁶⁷ Untersuchung... i. m. II. Teil 9.

⁶⁸ Uo. 50—55.

volt. A rövid lejáratú hitelek kivonása és a stillhalte-egyezmények következtében a passzívák *esedékessége* javult.

A *likviditási kvóták* és a magánhitelbankoknál 1932-re a két évvel korábbihoz képest alig változtak. Rádásul ezen belül a berlini nagybankok között éles különbségek is találhatóak. A fiókhálózattal nem rendelkezők (Berliner Handelsgesellschaft, Reichskreditgesellschaft) esetében valamilyes javulás, míg a többenél romlás tapasztalható.

A *takarékpénztárak* a bankpánik alatt 1931-ben közel 700 millió RM betétet veszítettek, a következő évben azonban már ismét 170 millió RM-os befizetési többletet mutattak fel.⁶⁹ Náluk a likviditás volt a leggyengébb pont, készpénzlikviditásuk még 1932-ben is csak 1%-os (!) volt, első fokú likviditásuk pedig 9,9%-ot ért el.⁷⁰

Az 1931—32-es évek nagy veszteségeket hoztak a német bankoknak. A berlini nagybankokat 1931-ben 682,2 millió, 1932-ben 92,5 millió RM veszteség érte. A vidéki bankoknál ez az összeg a válság évében 10,1 millió RM volt.

A bankok az állam, illetve a Golddiskontbank segítségével nélkül nem tudták volna a hatalmas veszteségeket elviselni. A segítségnyújtás összege 893 millió RM volt, ennek nagy részét azonban a segélyezettek később valamilyen formában visszafizették, így az állam és a Golddiskontbank 223,5 millió RM-ot könyvelhetett el végérvényes veszteségként.⁷¹

Az állam ilyen jelentős közvetlen gazdasági szerepvállalása azelőtt ismeretlen volt, annak ellenére, hogy — elsősorban a közkiadások nemzeti jövedelemben elfoglalt arányának növekedése révén — már korábban is növekedett gazdasági szerepe.

A bankválság természetesen erősen kihatott a gazdaság egyéb szektoraira is, s nagy szerepe volt azok válságának kiéleződésében. Elsősorban a hitelezés romlása volt nagy hatású ezen a téren. A rövid lejáratú hitelek folyósításában az alábbi visszaesés következett be:⁷²

1930 vége:	26,3 md RM
1931 vége:	21,1 md RM
1932 vége:	19,5 md RM

A hitelezés gyors romlása felgyorsította a konjunktúraesést. A gazdaság hitelezésének akadozás mellett a községek is romlott. Ez a községek kiterjedt anyagi, szociális feladatainak teljesítésében okozott nehézségeket s fokozta elsősorban a középrétegek terheit, hozzájárult azok politikai radikalizálódásához.

A Brüning-kormány szanálási akcióit a kommunisták és a szakszervezetek, mint a „veszteségek szocializálását” támadták.⁷³ A kormánynak azonban a másik oldalról is heves ellenállással kellett szembenéznie: a bankok érdekképviseleti szervei a túlzott állami beavatkozás miatt protestáltak.

Ezek az ellentétes oldalról jövő támadások azt sejtetik, hogy a bankválság első-

⁶⁹ Uo. 153.

⁷⁰ Uo. 26—31.

⁷¹ Hasse. i. m. 88.

⁷² Untersuchung... II. Teil 14—19.

⁷³ Már a kortársak szemében is a leginkább vitatott kérdések közé tartozott az állami beavatkozás értékelése, illetve a hitleri fordulathoz való viszonya. Vannak, akik szerint (Pl. Rolf Lüke) a bankok „államosítása” döntően hozzájárult Hitler hatalmának megszilárdulásához, mivel Hitler ezen keresztül ellenőrizni tudta a gazdaságot. K. E. Born ezzel szemben arra hívja fel a figyelmet, hogy államosításról nem lehet beszélni, mivel a részvényeket az érintett bankok rövidesen visszavásárolták az államtól. Hitlernek más eszközei voltak a gazdaság ellenőrzésére. Ld. Born (1967). i. m. 176.

sorban a gazdasági válság éleződésén keresztül hatott a német belpolitikai életre, ezzel járult hozzá a weimari köztársaságban való mindkét oldalon megfigyelhető bizalomvesztéshez, s így végső soron bukásához.

Томка Б.:

НЕМЕЦКИЙ КРИЗИС БАНКОВ 1931-ОГО ГОДА

Немецкий кризис банков как составная часть общего экономического кризиса по своей европейской значимости приходится на период между двумя мировыми войнами. Применяемые в Германии методы для решения финансовых проблем во многом повлияли на финансовую жизнь и экономическую политику средневосточных стран, в том числе и на нашу страну.

В начале статьи автор анализирует влияние войны и инфляции, затем рассматривает факты задолженности, платежеспособности банков. Вследствие этого в организации финансовых дел произошли значительные структурные сдвиги. Процесс концентрации в промышленности усиленно повлиял на рост концентрации банков.

Автор детально анализирует причины, предшествовавшие кризису банков, банкрот одного из крупнейших австрийских банков, недоверие, затруднения в платежеспособности некоторых крупных предприятий.

Значительные усилия были предприняты для решения кризиса. В ряде этих мероприятий важное место заняли следующие: непосредственное хозяйствование валютой, усиление контроля над банками, договоры о разных финансовых операциях. Кризис банков в первую очередь остро повлиял посредством экономического кризиса и на внутренне-политическую жизнь Германии.

Béla Tomka

THE GERMAN BANK CRISIS IN 1931

(Summary)

The German bank crisis — as a crisis of the German economic system — had european importance in between the two world wars. The methods applied for the solution of the financial problems in Germany, had an impact upon Mid-East European countries, among them Hungary's financial life and economic policy too.

The analysis begins with the war and its inflationary effect, than it continues with indebtedness, and liquidity of the banks. These led to significant changes in the banking business. The growing industrial concentration had a profound influence, which was followed by the bank concentration.

The article deals — in a detailed way — with events which led to the bank crisis, the uncertainty and liquidity difficulties of some large firms.

There were significant efforts to overcome the crisis. The introduction at foreign exchange control, increasing bank controls, „Stillhalte“ agreements reorganizations played important roles.

The bank crisis, primarily through the deepening economic crisis, had an impact on the german internal political life too.

TARTALOMJEGYZÉK

DR. ANDRÁSSY ADÉL: Kísérletek a földek értékelésére	3
AROGOMARECKI D. A.: A szükséges termék elosztásának néhány metodológiai és elméleti kérdése a szocializmusban	15
DR. IMRE OTTÓ: Foglalkoztatás és munkaerőmozgás néhány aktuális kérdése	25
DR. MAYER LÁSZLÓ: Néhány adalék az USA munkásosztálya helyzetének alakulásához a 80-as években	37
TOMKA BÉLA: Az 1931-es német bankválság	51

Felelős kiadó: Dr. Nagy Lajos
87-2549 — Szegedi Nyomda
Felelős vezető: Surányi Tibor igazgató